

65 ปี
มหาวิทยาลัยศิลปากร

พิมพ์ครั้งที่ ๑๓

ศิลปะในประเทศไทย

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราวดี ดิศกุล

พระพุทธรูปนาคปรกปางมารวิชัย
สัมฤทธิ์ สูง ๑.๖๕ เมตร
พบที่วัดเวียง อำเภอไชยา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปะศรีวิชัย พ.ศ. ๑๗๒๖
หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙

ทางหงส์
พระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
กรุงเทพมหานคร

ศิลปะในประเทศไทย

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร มุสณิธิมหาวิทยาลัยศิลปากร
สำนักงาน : วัดท่าพระ ถนนหน้าพระธาตุ กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐ โทรศัพท์ ๐ ๒๒๒๒๒๒ ๗๑๓๐
Silpakorn University Publishing.
BANGKOK 10200 THAILAND

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร

ศิลปะในประเทศไทย

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราธิศ ทิศกุล

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๐๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ พ.ศ. ๒๕๕๐

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

สุภัทราธิศ ทิศกุล, ม.จ., ๒๕๐๖-๒๕๕๐.

ศิลปะในประเทศไทย / ม.จ. สุภัทราธิศ ทิศกุล. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๕๐.

๒๖๔ หน้า.

1. ศิลปกรรมไทย. 2. ไทย--โบราณสถาน. 3. โบราณวัตถุไทย--ไทย.

N7321

ISBN : 978-974-641-194-3

- ประธานสำนักพิมพ์ : นาย ภราเดช พยัฆวิเชียร
 รองประธาน : นาง สุพรรณิณี ฉายะบุตร
 คณะทำงาน : นาย สันติ เล็กสุขุม | นาย ประสพชัย แสงประกาย
 ประธานงาน : นาย สิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ
 ออกแบบปกและรูปเล่ม : นางสาว มนต์สวาท วิจิตรบุษราคัม
 พิสูจน์อักษร : นางสาว พัทธ์นลิน อินทรหอม | นาง มนต์รจมา นุ่มน้อย

จัดทำโดย : บริษัท งานดี จำกัด (ในเครือมติชน)

๑๒ ถนนเทศบาลนครบาล ประชานิเวศน์ ๑ เขตจตุจักร กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๕๙๐ ๐๐๒๑ ต่อ ๓๓๐๕, ๓๓๐๖ โทรสาร ๐ ๒๕๙๐ ๐๕๕๙

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์ มติชนปากเกร็ด

๒๗/๑ หมู่ ๕ ถนนสุขาประชาสรรค์ ๒ ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี ๑๑๑๒๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๕๙๔ ๒๑๓๓ โทรสาร ๐ ๒๕๙๒ ๐๕๙๗

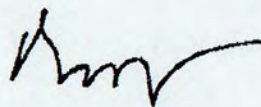
สารบัญ

คำนำ	๖
หมายเหตุการพิมพ์ครั้งที่ ๑๓	๗
คำนำพิมพ์ครั้งแรก	๘
คำนำพิมพ์ครั้งที่ ๓	๙
คำนำพิมพ์ครั้งที่ ๑๑	๑๑
ศิลปะในประเทศไทย	๑๕
วัดอรุณเก่าที่ค้นพบในประเทศไทย	๑๗
ศิลปะทวารวดี	๒๙
เทวรูปรุ่นเก่า	๖๗
ศิลปะศรีวิชัย	๙๑
ศิลปะลพบุรีหรือศิลปะขอมในประเทศไทย	๙๕
ศิลปะเชียงแสนหรือล้านนา	๑๒๓
ศิลปะสุโขทัย	๑๔๑
ศิลปะอู่ทอง	๑๖๗
ศิลปะอยุธยา	๑๗๗
ศิลปะรัตนโกสินทร์	๒๑๓
ลำดับราชวงศ์กษัตริย์ไทย	๒๓๕
ลำดับศิลปะขอมในประเทศไทยกัมพูชา	๒๔๑
อธิบายศัพท์	๒๔๔

คำนำ

คำนำ “ศิลปะในประเทศไทย” เป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับโบราณคดีและศิลปะสมัยประวัติศาสตร์ของประเทศไทย ซึ่งท่านศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรศ คิศกุล อดีตคณบดีของกรมศิลปากรมหาวิทยาลัยศิลปากรทรงนิพนธ์ไว้ และได้ประทานลิขสิทธิ์ของหนังสือเล่มนี้ ให้แก่มหาวิทยาลัยศิลปากร ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ อีกทั้งเป็นหนังสือที่นักศึกษา มีคณาจารย์ ตลอดจนเจ้าหน้าที่สนใจโดยทั่วไป รู้จักเป็นอย่างดีมานานแล้ว เนื่องจากเป็นตำราทางประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีไทยที่ครบถ้วน และนิสิตนักศึกษาในหลายสถาบันใช้ประกอบการศึกษาสาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะมาตั้งแต่กว่า ๓๐ ปีมาแล้ว จนกระทั่งในปัจจุบันมหาวิทยาลัยศิลปากรได้จัดพิมพ์หนังสือ “ศิลปะในประเทศไทย” มาหลายครั้งแล้ว และในครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๑๓ ดำเนินการโดยสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร เนื่องในโอกาสสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๐ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช และในโอกาสที่มหาวิทยาลัยศิลปากรจะครบรอบการก่อตั้ง ๖๕ ปี ในวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ การจัดพิมพ์หนังสือ “ศิลปะในประเทศไทย” ขึ้นใหม่ครั้งนี้ คณะบรรณาธิการได้จัดทำภาพประกอบชุดใหม่ และจัดรูปแบบให้نگงามชวนอ่านยิ่งขึ้น

หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย เจกเช่นที่ผ่านมามหาวิทยาลัยศิลปากรสำนักในพระคุณของ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรศ คิศกุล ผู้ทรงนิพนธ์ เป็นอย่างสูง ที่ประทานลิขสิทธิ์ของหนังสือเล่มนี้ ให้แก่มหาวิทยาลัยศิลปากร และยึดมั่นมาเสมอว่าหนังสือเล่มนี้ถือเป็น “สมบัติอันล้ำค่า” ของมหาวิทยาลัยศิลปากรและของประเทศไทย

(ภวเดช พิชัยวีเชียร)

รักษาราชการแทนอธิการบดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๐

หมายเหตุการพิมพ์ครั้งที่ ๑๓

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียงหนังสือสำคัญยิ่ง “ศิลปะในประเทศไทย” ให้อ่านเข้าใจง่าย ทั้งผู้สนใจเรื่องศิลปะโบราณคดีทั่วไป และผู้เรียนรู้โดยตรงในสถาบันการศึกษา

ข้าพเจ้าเป็นผู้หนึ่งในบรรดาศิษย์ “ท่านอาจารย์” งานจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้เมื่อครั้งที่สิบ (๒๕๓๘) โปรดให้ข้าพเจ้าตรวจหาคำผิด ตรวจสอบข้อมูลและข้อบกพร่องที่ยังหลงอยู่ รวมทั้งให้หาผู้จัดทำภาพประกอบชุดใหม่ หลังการพิมพ์ครั้งนั้น “ท่านอาจารย์” คริสต์แก่ข้าพเจ้าว่า ในภายหน้าหากมีข้อมูลใหม่ หรือพบข้อบกพร่องใดในหนังสือนี้อีก จะให้ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดทำเชิงอรรถชี้แจง แต่ข้าพเจ้าก็ไม่มีโอกาสนั้น ทราบจนการพิมพ์ครั้งที่สิบสามนี้

ในการพิมพ์ครั้งล่าสุดนี้ มหาวิทยาลัยศิลปากรเอาใจใส่คุณภาพงานจัดพิมพ์เป็นพิเศษ จึงได้ขอให้คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ ศิษย์ “ท่านอาจารย์” เช่นกัน ช่วยดูแลรับผิดชอบ ข้าพเจ้าเต็มใจอาสาคุณสุจิตต์ในส่วนที่ท่านอาจารย์เคยตรัสไว้ โดยได้จัดทำเชิงอรรถขยายความบางแห่ง และได้จัดทำบางส่วนของภาพประกอบชุดใหม่ขึ้นอีกครั้ง ครั้งนี้ ข้าพเจ้าเป็นผู้ถ่ายภาพบางส่วน ได้แบ่งภาพประกอบเหล่านั้นเป็นกลุ่มตามสกุลช่าง ให้คำอธิบายภาพกำกับไว้ได้ภาพ โดยหวังจะเพิ่มความสะดวกในการอ่านยิ่งขึ้น

ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

สิงหาคม ๒๕๕๐

หมายเหตุ ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ทุกท่านของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติฯ กรมศิลปากร ที่อนุญาตและอำนวยความสะดวกในการถ่ายภาพ

สำหรับส่วนที่เป็นภาพถ่ายเก่าได้จากแฟ้มของภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คือ ภาพที่ ๗, ๒๘, ๔๒, ๔๔, ๔๘, ๖๔, ๘๔, ๘๘, ๑๐๔, ๑๑๓, และ ๑๑๔

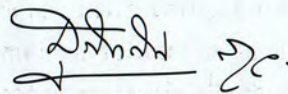
คำนำพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ. ๒๕๐๖)

ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้ไปแสดงปาฐกถาเรื่อง “ศิลปะในประเทศไทย” แก่ นักศึกษาคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อแสดงเสร็จแล้ว อาจารย์ เพ็ชร สุมิตร อาจารย์ในคณะศิลปศาสตร์ได้ขอร้องให้ข้าพเจ้าเรียบเรียงบทความเรื่อง “ศิลปะในประเทศไทย” ขึ้น เพื่อเป็นตำราแก่นักศึกษาคณะศิลปศาสตร์ต่อไป ข้าพเจ้าก็ยินดีรับทำด้วยความเต็มใจ ดังสำเนาเป็นบทความเรื่องนี้ขึ้น

ในการเรียบเรียงบทความเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้อาศัยหนังสือต่อไปนี้เป็นหลัก คือ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บทความของศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และบทความของนักปราชญ์ต่างประเทศบางท่าน ที่สนใจในวิชาโบราณคดีและศิลปะไทย เป็นต้นว่า ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès) และนายปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) รวมทั้งมีบางแห่งที่ข้าพเจ้าแต่งขึ้นเองโดยอัตโนมัติ

ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวความไว้ในที่นี้ด้วยว่า วิชาโบราณคดี เป็นวิชาที่ไม่ยุติ เพราะหลักฐานต่างๆ ส่วนใหญ่ยังคงจมฝังอยู่ใต้ดิน ต้องขุดค้นกันขึ้นมาเพื่อสันนิษฐาน ถ้าหลักฐานใหม่ดีกว่า ก็ต้องหันไปเชื่อหลักฐานใหม่ ด้วยเหตุนี้ในภายหน้าเนื้อเรื่องในบทความของข้าพเจ้าอาจต้องเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ได้

ข้าพเจ้าหวังว่าบทความเรื่องนี้คงเป็นประโยชน์ต่อท่านที่สนใจในวิชาโบราณคดี และศิลปะไทยบ้างไม่มากก็น้อย และขอขอบพระคุณคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่กรุณาจัดพิมพ์บทความเรื่องนี้ขึ้นด้วย.

(หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ทิศกุล)

วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๖

คำนำพิมพ์ครั้งที่ ๓ (พ.ศ. ๒๕๑๓)

หนังสือเรื่อง *ศิลปะในประเทศไทย* นี้ ข้าพเจ้าแต่งขึ้นเมื่อได้รับเชิญให้ไปแสดงปาฐกถาเรื่อง *ศิลปะในประเทศไทย* แก่นักศึกษาคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ เมื่อแสดงเสร็จแล้ว อาจารย์ เพ็ชร สุมิตร อาจารย์ในคณะศิลปศาสตร์ได้ขอรับรองให้ข้าพเจ้าเรียบเรียงบทความเรื่อง *ศิลปะในประเทศไทย* ขึ้นเพื่อเป็นตำราแก่นักศึกษาคณะศิลปศาสตร์ต่อไป ข้าพเจ้าก็ยินดีรับทำด้วยความเต็มใจตั้งสำเร็จเป็นบทความเรื่องนี้ขึ้น

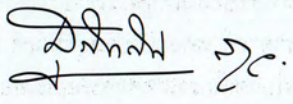
ในการเรียบเรียงบทความเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้อาศัยหนังสือต่อไปนี้เป็นหลัก คือ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บทความของศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และบทความของนักปราชญ์ต่างประเทศบางท่านที่สนใจในวิชาโบราณคดีและศิลปะไทย เป็นต้นว่า ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès) และนายปิแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) และศาสตราจารย์ จอง บวสเซอร์ลีเย่ (Jean Boisselier) รวมทั้งมีบางแห่งที่ข้าพเจ้าแต่งขึ้นเองโดยอัตโนมัติ

ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวความไว้ในที่นี้ด้วยว่า วิชาโบราณคดี เป็นวิชาที่ไม่ยุติ เพราะหลักฐานต่างๆ ส่วนใหญ่ยังคงจมฝังอยู่ใต้ดิน ต้องขุดค้นกันขึ้นมาเพื่อสันนิษฐาน ถ้าหลักฐานใหม่ดีกว่า ก็ต้องหันไปเชื่อหลักฐานใหม่ ด้วยเหตุนี้ในภายหน้าเนื้อเรื่องในบทความของข้าพเจ้าอาจต้องเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ได้

ตั้งแต่หนังสือเล่มนี้ได้ตีพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๖ แล้ว ก็ได้ใช้เป็นตำราของนักศึกษาทั้งในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร และมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย จนหนังสือเล่มนั้นได้หมดจำนวนลง ข้าพเจ้าจึงได้แก้ไขข้อความและจัดตีพิมพ์ขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้ได้อาศัยความอนุเคราะห์ของมูลนิธิเอเชียช่วยเหลือในเรื่องการเงิน จึงได้จัดตีพิมพ์เป็นเล่มอยู่ในหนังสือชุดประกอบการศึกษาเล่ม ๓ ของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และได้จัดตีพิมพ์ฉบับภาษาอังกฤษอีกเล่มหนึ่ง ต่างหากออกไปด้วย ต่อมาฉบับภาษาไทยที่ได้ตีพิมพ์เป็นครั้งที่สองก็ได้หมดจำนวนลง จึงได้ตีพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่งในครั้งนี้เป็นครั้งที่สาม

ข้าพเจ้าขอขอบคุณ *มูลนิธิเอเชีย* ผู้ช่วยเหลือในด้านการเงินในการจัดตีพิมพ์ครั้งที่สอง *กรมศิลปากร* ที่ได้ช่วยเหลือในการอำนวยความสะดวกในการถ่ายภาพโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ และอนุญาตให้ตีพิมพ์ภาพเหล่านั้นได้ *อาจารย์ พิบูล*

ศุภกิจวิเลขการ ผู้ถ่ายภาพโบราณวัตถุโบราณสถานส่วนใหญ่ที่จัดพิมพ์ และได้ช่วย
ค้นคำอธิบายประกอบภาพ อาจารย์ อรรถทวี ศรีสวัสดิ์ ผู้ออกแบบหน้าปกและวาด
ภาพแผนที่ทางโบราณคดีภายในประเทศไทย กับ **นายสุจิตต์ วงษ์เทศ** ผู้ได้ช่วยเหลือใน
การจัดพิมพ์ที่ได้เคยกระทำมาเป็นประจำ ท้ายที่สุดข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะ
เป็นประโยชน์แก่ท่านผู้ที่สนใจในวิชาโบราณคดีและศิลปะไทยบ้างไม่มากก็น้อย.

(ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทททิศ ศิริกุล)

คณบดีคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓

คำนำพิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (พ.ศ. ๒๕๓๙)

หนังสือเรื่อง *ศิลปะในประเทศไทย* นี้ ข้าพเจ้าแต่งขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อได้รับเชิญให้ไปแสดงปาฐกถาเรื่อง *ศิลปะในประเทศไทย* แก่นักศึกษาคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ เมื่อแสดงเสร็จแล้ว อาจารย์ เพ็ชร สุมิตร อาจารย์ ในคณะศิลปศาสตร์ได้ขอร้องให้ข้าพเจ้าเรียบเรียงบทความเรื่อง *ศิลปะในประเทศไทย* เพื่อเป็นตำราแก่นักศึกษาคณะศิลปศาสตร์ต่อไป ข้าพเจ้าก็ยินดีรับทำด้วยความเต็มใจ ตั้งสำเร็จเป็นบทความเรื่องนี้ขึ้น และได้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในปีนั้น

ในการเรียบเรียงบทความเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้อาศัยหนังสือต่อไปนี้เป็นหลัก คือ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชาคณะสาคราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และบทความของนักปราชญ์ต่างประเทศบางท่าน ที่สนใจในวิชาโบราณคดีและศิลปะไทย เป็นต้นว่า ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ (George Coedès) ศาสตราจารย์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) และศาสตราจารย์ ของ บอัสเซอเลีย (Jean Boisselier) รวมทั้งมีบางแห่งที่ข้าพเจ้าแต่งขึ้นเองโดยอัตโนมัติ

ข้าพเจ้าใคร่ขอกล่าวความไว้ในที่นี้ด้วยว่า วิชาโบราณคดีและวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ เป็นวิชาที่ไม่ยุติ เพราะหลักฐานต่างๆ ส่วนใหญ่ยังคงจมฝังอยู่ใต้ดิน ต้องขุดค้นกันขึ้นมาเพื่อสันนิษฐาน ถ้าหลักฐานใหม่ดีกว่า ก็ต้องหันไปเชื่อหลักฐานใหม่ ด้วยเหตุนี้ในภายหน้าเนื้อเรื่องในบทความของข้าพเจ้าอาจต้องเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ได้

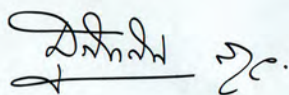
ตั้งแต่หนังสือเล่มนี้ได้ตีพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๖ แล้ว ก็ได้ใช้เป็นตำราของนักศึกษาทั้งในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร และมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย จนหนังสือเล่มนั้นได้หมดจำนวนลง ข้าพเจ้าจึงได้แก้ไขข้อความและจัดตีพิมพ์ขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งเป็นครั้งที่สอง ครั้งนี้ได้อาศัยความอนุเคราะห์ของมูลนิธิเอเชียช่วยเหลือในเรื่องการเงิน จึงได้จัดตีพิมพ์เป็นเล่มอยู่ในหนังสือชุดประกอบการศึกษาเล่ม ๓ ของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และได้จัดพิมพ์ฉบับภาษาอังกฤษอีกเล่มหนึ่งต่างหากออกไปด้วย ต่อมาฉบับภาษาไทยที่ได้ตีพิมพ์เป็นครั้งที่สองก็ได้หมดจำนวนลง จึงได้ตีพิมพ์ขึ้นอีกเป็นครั้งที่สาม ครั้งที่สี่ ครั้งที่ห้า ครั้งที่หก ครั้งที่เจ็ด ครั้งที่แปด ครั้งที่เก้า ครั้งที่สิบ และครั้งที่สิบเอ็ด คือครั้งที่สามลำดับ ซึ่งข้าพเจ้าได้ขยายความออกไปอีกเพื่อให้ครอบคลุมถึงสิ่งที่ได้ค้นพบใหม่ๆ และข้อสันนิษฐานใหม่ๆ

ข้าพเจ้าขอขอบคุณ **กรมศิลปากร** ที่ได้ช่วยเหลือในการอำนวยความสะดวกในการถ่ายภาพโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติและอนุญาตให้ตีพิมพ์ภาพเหล่านั้นได้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พิบูล ศุกงกิจวิเสชการ ผู้ถ่ายภาพโบราณวัตถุสถานส่วนใหญ่ที่จัดตีพิมพ์ รวมทั้งนายไพโรจน์ จีระพงษ์ นายวีระสิทธิ์ ชูแสงทอง รองศาสตราจารย์ กมล ฉายาวัดณะ อนึ่ง ศาสตราจารย์ ดร. สันติ เล็กสุขุม และ ศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ก็ได้ช่วยเหลือในการตีพิมพ์หนังสือครั้งที่เจ็ดมาตั้งแต่ต้น จึงสมควรได้รับความขอบคุณเช่นเดียวกัน

สำหรับการตีพิมพ์ครั้งที่แปด รองศาสตราจารย์ ประทีป ชุมพล ได้ช่วยเหลือในการจัดตีพิมพ์ และข้าพเจ้าได้ยกลิขสิทธิ์ของหนังสือเล่มนี้ให้แก่โครงการจัดพิมพ์ตำราและคำสอนของมหาวิทยาลัยศิลปากรเลยทีเดียว ทั้งนี้ก็โดยความมุ่งหวังว่าโครงการจัดพิมพ์ตำราและคำสอนจะสามารถจัดพิมพ์วารสารของมหาวิทยาลัยศิลปากร รวมทั้งตำราเล่มอื่นๆ ได้โดยสะดวกต่อไป อนึ่งเนื่องจากศิลปะขอมนั้นเป็นศิลปะที่อาจกำหนดอายุได้แน่นอนที่สุดในทวีปเอเชียภาคตะวันออกเฉียงใต้ และมีความสัมพันธ์กับศิลปะในประเทศไทยด้วยข้าพเจ้าจึงได้ทำตารางเรียงลำดับศิลปะขอมในประเทศกัมพูชามาตีพิมพ์ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ในการตีพิมพ์ครั้งที่สิบเอ็ดนี้ โคร์ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยศิลปากรที่ได้ลงทุนจัดตีพิมพ์ใหม่ทั้งเล่ม พร้อมทั้งทำรูปภาพใหม่ด้วย ข้าพเจ้าได้เติมบทความบางตอนให้เหมาะสมกับการค้นคว้าที่มีอยู่ในปัจจุบัน พร้อมทั้งได้เพิ่มเติมลำดับราชวงศ์เชียงใหม่ด้วย

ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะเป็นประโยชน์ต่อท่านผู้สนใจในวิชาโบราณคดีและศิลปะในประเทศไทยบ้างไม่มากนัก

(ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ศิศกุล)

สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๘

ศิลปะในประเทศไทย

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล

โบราณวัตถุต่อไปนี้ ถ้าไม่บอกว่ายู่ที่ใด หมายความว่าอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
สำหรับอายุที่กำหนดนั้น ส่วนใหญ่เป็นการคาดคะเนโดยประมาณ

ศิลปะในประเทศไทย

ศิลปะสมัยประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ส่วนใหญ่เกี่ยวกับศิลปะทางศาสนาทั้งสิ้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ สมัยอย่างกว้างๆ คือ สมัยก่อนที่ชนชาติไทยเข้าปกครอง และสมัยที่ชนชาติไทยเข้าปกครองประเทศแล้ว สมัยแรกแบ่งออกได้อีกเป็น ๕ สมัย คือ วัตถุรุ่นเก่าที่ค้นพบในประเทศไทย ศิลปะทวารวดี เทวรูปรุ่นเก่า ศิลปะศรีวิชัย และศิลปะลพบุรี สมัยหลังก็แบ่งออกได้อีก เป็น ๕ สมัย เช่นเดียวกัน คือ ศิลปะเชียงแสน สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์

วัดอรุณเก่า
ที่ค้นพบในประเทศไทย

ที่สำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งก็คือตะเกียงโรมันสัมฤทธิ์ ซึ่งค้นพบที่ ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี มีฝาที่เปิดได้สำหรับ เทน้ำมัน หล่อเป็นพักรตร์เทพเจ้าซิเลนัส (Silenus) ของโรมัน ตามถือ หล่อเป็นรูปปลายใบปาล์มและปลาโลมา ๒ ตัวหันหน้าเข้าชนกัน (รูป ที่ ๑) ตำบลนี้คงตั้งอยู่บนสายทางค้าขายที่พ่อค้าชาวอินเดียเคย เดินทางผ่านไปมา เพราะได้ค้นพบโบราณวัตถุ ณ ที่นี้เป็นจำนวนหลาย ชิ้น ศาสตราจารย์ชาร์ลส์ ปิคาร์ด (Charles Picard) นักปราชญ์ ฝรั่งเศสท่านหนึ่งกล่าวว่า ตะเกียงนี้คงหล่อขึ้นที่เมืองอเล็กซานเดรีย ในประเทศอียิปต์ ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๖ ในสมัยที่ชาวโรมันเข้าปกครองประเทศนั้น และคงเป็นของที่พ่อค้าชาวอินเดียได้นำเข้ามาใน ประเทศไทย ปัจจุบันบางท่านก็กล่าวว่าจะหล่อขึ้นในระหว่างพุทธ ศตวรรษที่ ๙-๑๐ ปรากฏว่าในปัจจุบันได้ค้นพบตะเกียงโรมันสัมฤทธิ์ ภายในประเทศไทยเพิ่มขึ้นอีก แต่ก็ไม่สวยงามเท่าชิ้นแรก นอกจากนี้ ยังมีเศษตะเกียงโรมันดินเผาอีกซึ่งอาจปั้นขึ้นในสมัยทวารวดี

นอกไปจากวัตถุดังกล่าวก็มีพระพุทธรูปอินเดียรุ่นเก่า เป็นต้นว่า พระพุทธรูปแบบอมราวดี หรือแบบอนูราธปุระ (ลังกาทอนตัน) ซึ่ง เจริญแพร่หลายทางอินเดียตอนใต้หรือในเกาะลังกา ระหว่างพุทธ ศตวรรษที่ ๘-๙ พระพุทธรูปเหล่านี้เป็นพระพุทธรูปยืนครองจีวรห่ม ฉียง เปิดพระอังสาขวา จีวรเป็นริ้ว เบื้องล่างมีขอบจีวรหนากขึ้น มาพาดข้อพระหัตถ์ซ้ายแล้วตกลงมาเบื้องล่าง ที่เป็นดังนี้เพราะ พระกรซ้ายได้ยกเล็กจีวรทางด้านนั้นขึ้น สำหรับชายจีวรทางด้านซ้าย เมื่อได้พาดผ่านไปเบื้องหลังพระอังสาซ้ายแล้วก็ปล่อยให้ตกลงไป เบื้องล่างจนถึงข้อพระบาท พระหัตถ์ขวาทรงแสดงปางวิตรรกะ (แสดง ธรรม) หรือปางประทานอกภัย ค้นพบ ณ จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ ๒) จังหวัดเพชรบุรี และ ณ ที่อื่นๆ อีก เช่น อำเภอสุโขทัย-ลก จังหวัด นครราชสีมา พระพุทธรูปดังกล่าวคงมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐- ๑๑

นอกจากนี้ เมื่อเร็วๆ นี้ ศาสตราจารย์ชาวฝรั่งเศสชื่อบวสเชอเลีย (Boisselier) ยังได้ตั้งทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับดินแดนทางภาคกลางของประเทศไทยอีก คือ ณ บริเวณอำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ท่านได้ค้นพบภาพสลักนูนต่ำดินเผาและปูนปั้นบางชิ้นที่แสดงว่าได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอมราวดีทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย (รูปที่ ๓) เนื่องจากประติมากรรมเหล่านี้สร้างด้วยดินเผาและปูนปั้น และมีแผ่นอิฐติดอยู่ข้างล่าง จึงแสดงว่าปูนชิ้น ณ ที่นั่นเอง เพื่อประดับสถาปัตยกรรม มิได้นำมาจากที่อื่น ศาสตราจารย์บวสเชอเลียจึงตั้งข้อสันนิษฐานว่า ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางภาคกลางของประเทศไทยอาจเคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรฟูนัน อันเป็นอาณาจักรแรกสุดที่รู้จักกันบนภาคพื้นแผ่นดินเอเชียอาคเนย์ก็ได้ จากจดหมายเหตุจีนปรากฏว่า อาณาจักรนี้มีอายุราวระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑ ร่วมสมัยกับอาณาจักรอมราวดี และเมื่ออาณาจักรฟูนันแตกสลายแล้ว อาณาจักรทวารวดีซึ่งเคยเป็นประเทศราชของอาณาจักรฟูนันมาแต่ก่อน จึงได้มีอำนาจขึ้นในภาคกลางของประเทศไทย อย่างไรก็ดี ศาสตราจารย์บวสเชอเลียยอมรับว่าในตอนปลายราชธานีของอาณาจักรฟูนันคงจะได้ย้ายไปอยู่ยังแถบลุ่มแม่น้ำโขงทางภาคใต้ของประเทศกัมพูชาปัจจุบันแล้ว เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็มีบางท่านคัดค้าน โดยกล่าวว่า ดินแดนแถบเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี นั้นแคบ ไม่น่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรฟูนันที่มีอำนาจกว้างขวางใหญ่โตตั้งที่จดหมายเหตุจีนกล่าวอ้างถึงได้ เครื่องดินเผาที่ค้นพบแถบบริเวณเมืองอุทองก็ไม่มีลักษณะเหมือนกับที่ค้นพบในบริเวณอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน เช่น ที่เมืองจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้น

นอกจากนั้นยังได้ค้นพบพระพุทธรูปอินเดียแบบคุปตะอย่างแท้จริง ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ ส่วนมากเป็นขนาดเล็ก อาจเป็นของที่พ่อค้าชาวอินเดียนำเข้ามา เป็นต้นว่า พระพุทธรูปยืนสัมฤทธิ์สูง ๑๐.๕ ซม. ขุดพบที่พระปฐมเจดีย์ และอีกองค์หนึ่ง

เป็นพระพุทธรูปสลักด้วยศิลาทรายสีแดง ขึ้นด้วยอาการตรีภังค์ (เอียงตน) ครองจีวรห่มคลุมไม่มีริ้ว บางแบบติดกับพระองค์ แสดงปางประทานพร สูง ๑๖ ซม. ขุดพบที่เวียงสระ อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี (รูปที่ ๔) นอกจากนี้ก็มีพระพุทธรูปแบบหลังคูปตะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ ซึ่งค้นพบที่ตำบลพงตึกเช่นเดียวกับตะเกียงโรมันสัมฤทธิ์ (รูปที่ ๕) พระพุทธรูปองค์นี้แต่เดิมเชื่อกันว่าเป็นแบบอมราวดีเพราะครองจีวรเป็นริ้ว แต่ปัจจุบันเชื่อกันว่าน่าจะเป็นแบบหลังคูปตะมากกว่า เพราะเหตุว่าขอบจีวรที่ตกลงมาจากข้อพระหัตถ์ซ้ายนั้นตกลงมาเป็นเส้นตรง นอกจากนั้นยังเห็นได้จากเบื้องหลังองค์พระพุทธรูปว่าเมื่อชายจีวรพาดผ่านพระอังสาซ้ายแล้วได้นำกลับมาพันรอบพระกรซ้ายอีก มิได้ปล่อยให้ตกลงไปยังข้อพระบาทตามแบบการครองจีวรในศิลปะอมราวดี พระพุทธรูปสมัยหลังคูปตะบางองค์ก็ยังคงครองจีวรเป็นริ้วอยู่ นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปแบบปาละซึ่งเจริญขึ้นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ อีก เป็นต้นว่า พระพุทธรูป ๘ ปาง สลักด้วยศิลาปัดทอง คือ ปางประสูติ ปางยมกปาฏิหาริย์ ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ปางปรินิพพาน ปางทรมานช้างนาฬาคีรี ปางประทานปฐมเทศนา ปางรับบาตรจากพระยาวานร และปางมารวิชัย ค้นพบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (รูปที่ ๖) รูปนี้อาจนำเข้ามาในประเทศไทยนานมาแล้ว หรือเพิ่งนำเข้ามาในสมัยอยุธยาก็ได้

ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า เมื่อศิลปะแบบใดเกิดขึ้นในประเทศอินเดียแล้ว ย่อมแพร่ออกมายังภาคเอเชียอาคเนย์ด้วย และมีอิทธิพลต่อศิลปะในดินแดนแถบนี้บ้างไม่มากก็น้อย

รูปที่ ๑

ตะเกียงโรมัน

สัมฤทธิ์ สูง ๒๗ ซม. พบที่ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา
จังหวัดกาญจนบุรี ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒

รูปที่ ๒

พระพุทธรูป

ปางทรงแสดงธรรม (วิตรรกะ)

สัมฤทธิ์ สูง ๒๙.๕ ซม.

พบที่จังหวัดนครราชสีมา

ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี

หรือถึงกาสัมยอนุราชปุระตอนต้น

พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐

รูปที่ ๓

พระสงฆ์อุ้มบาตร

ดินเผา สูง ๑๖.๕๖ ซม. พบที่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี ศิลปะพูนิน(?)

พุทธศตวรรษที่ ๙-๙ (?)

รูปที่ ๔

พระพุทธรูปปางประทานพร

ศิลาทรายแดง สูง ๑๖ ซม. พบที่เวียงสระ อำเภอบ้านนาสาร

จังหวัดสุราษฎร์ธานี ศิลปะอินเดียนิยมคุปตะ

พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑

รูปที่ ๕
พระพุทธรูปยืน
สัมฤทธิ์ สูง ๒๐.๕ ซม. พบที่ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา
จังหวัดกาญจนบุรี ศิลปะอินเตียสมัยหลังสุโขทัย

รูปที่ ๖

พระพุทธรูป ๘ ปาง

ศิลาปิตทอง สูง ๑๕.๕ ซม. พบในกรุพระปรางค์วัดราชนบูรณะ

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอินเตียสมัยปลาย

พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

ศิลปะทวารวดี
(พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖)

นักพรตจีนชื่อเหียนจ้ง (Hiuan Tsang) หรือพระถังซำจั๋งซึ่งเดินทางไปสืบทพระพุทธศาสนายังประเทศอินเดียเมื่อราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้จดไว้ในรายงานการเดินทางของท่านว่า ทางทิศตะวันตกของอิศานปุระ คือประเทศกัมพูชาปัจจุบัน และทิศตะวันออกของศรีเกษตร คือประเทศพม่า นั้น มีอาณาจักรอยู่อาณาจักรหนึ่งชื่อว่า โถโลโปตี้ (T'o-lo-po-ti) นักปราชญ์ทางโบราณคดีสันนิษฐานกันว่าชื่อนี้คงจะตรงกับคำว่าทวารวดี อันในชั้นหลังต่อมาปรากฏเป็นสร้อยชื่อทางราชการของราชธานีไทยถึง ๒ แห่ง คือ กรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ เมื่อไม่นานมานี้ได้ค้นพบเงินเหรียญ ๔ เหรียญ ๒ เหรียญ จัหวัดนครปฐม ๑ เหรียญ ๑ อำเภอรอทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และอีก ๑ เหรียญ ที่อำเภอนิทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี มีจารึกเป็นภาษาสันสกฤตว่า *ศรีทวารวดี ศวรปุณย* อันอาจแปลเป็นภาษาไทยได้ว่า *บุญกุศลของพระราชาแห่งทวารวดี* นับเป็นข้อสนับสนุนคำสันนิษฐานของนักปราชญ์ทางโบราณคดีดังกล่าวว่าเป็นความจริงอันอาจจัดอายุไว้ได้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จึงได้ให้ชื่อศิลปะแบบนี้ว่าศิลปะทวารวดี แต่ศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีจะอยู่ที่ไหน ยังคงเป็นข้อที่ต้องสันนิษฐานกันต่อไป ปัจจุบันเชื่อกันว่าอยู่ที่จังหวัดนครปฐม คือเมืองโบราณที่มีพระประโทนเป็นจุดศูนย์กลาง เป็นเมืองขนาดใหญ่ มีแผนผังเป็นรูปไข่และมีคูล้อมรอบ ส่วนพระปฐมเจดีย์อยู่นอกเมืองด้านทิศตะวันตก

ในปัจจุบันมีบางท่านเข้าใจว่า อาณาจักรทวารวดีน่าจะมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองลพบุรี เพราะแถบเมืองนครปฐมนั้นเป็นที่ตั้งของอาณาจักรหรือรัฐอีกแห่งหนึ่ง อย่างไรก็ตามที่อำเภอรอทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้ค้นพบเงินเหรียญมีจารึกว่า *ลวปุระ* อันเป็นชื่อเก่าของเมืองลพบุรี ตัวอักษรมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าในสมัยก่อนคงใช้ชื่อเมืองหลวงเป็นชื่อของรัฐหรืออาณาจักรด้วย เมืองโบราณที่นครปฐมคงจะมีชื่อว่าทวารวดี คือเมืองของพระกฤษณะ

และเมืองลพบุรีก็มีชื่อว่า ลวปุระ ด้วยเหตุที่นั่นรัฐหรืออาณาจักรที่มีเมืองลพบุรีเป็นเมืองสำคัญจึงน่าจะมีความหมายว่า ลวปุระ หาใช่ทวารวดีไม่

ได้ค้นพบโบราณวัตถุสถานในสมัยทวารวดีเป็นอันมาก ณ เมืองอุทอง รวมทั้งได้ค้นพบจารึกบนแผ่นทองแดง ใช้ตัวอักษรที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ กล่าวถึงพระนามของพระเจ้าหรรษวรมัน อันไม่เคยเป็นที่รู้จักกันในระยะศตวรรษนั้นมาแต่ก่อน ศาสตราจารย์บวสเชอลีเยจึงสันนิษฐานว่าเมืองอุทองอาจเคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีมาก่อนเมืองนครปฐม และพระเจ้าหรรษวรมันอาจเป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินทวารวดีองค์แรกที่เรารู้จักกันก็ได้ สันนิษฐานว่าประชาชนส่วนใหญ่ในอาณาจักรทวารวดีคงเป็นเชื้อชาติมอญหรือใช้ภาษามอญ ทั้งนี้เพราะได้ค้นพบจารึกภาษามอญโบราณในสถานที่หลายแห่งอันเป็นที่ตั้งของศิลปะทวารวดี ในระยะนั้นอาจมีชนชาติไทยอยู่บ้างแล้ว แต่คงเป็นส่วนน้อย ปัจจุบันมีบางท่านเสนอว่าควรเปลี่ยนชื่อศิลปะทวารวดีเป็นศิลปะมอญ แต่ข้าพเจ้ายังไม่สู้เห็นด้วยนัก เพราะการใช้ชื่อเชื้อชาติเป็นชื่อของศิลปะนั้น อาจทำให้มีผู้เข้าใจผิดคิดว่าเป็นศิลปะของชนชาตินั้นโดยเฉพาะก็ได้ ได้ค้นพบศิลปะทวารวดีทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ด้วย ซึ่งขณะนั้นประชาชนส่วนใหญ่อาจเป็นเชื้อชาติขอมหรือเขมร แม้ว่าจะได้ค้นพบจารึกภาษามอญบ้างก็ตาม

พระพุทธรูปแบบทวารวดีได้รับอิทธิพลอย่างเห็นได้ชัดจากพระพุทธรูปแบบคุปตะและหลังคุปตะ ซึ่งเจริญแพร่หลายอยู่ทางภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓ และยังแสดงให้เห็นถึงร่องรอยอิทธิพลของศิลปะอินเดียสมัยอมราวดีซึ่งเข้ามาก่อนหน้านั้นไว้บ้าง เนื่องจากอาณาจักรทวารวดีเจริญอยู่เป็นเวลานานมาก ฉะนั้นจึงได้รับอิทธิพลจากศิลปะรุ่นต่อมาของอินเดียอีก คือศิลปะแบบปาละ ซึ่งเป็นศิลปะทางพุทธศาสนาเจริญขึ้นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียระหว่าง

พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ พระพุทธรูปแบบทวารวดีชอบสลักด้วยศิลาที่หล่อเป็นสัมฤทธิ์ก็มีบ้าง แต่มักเป็นขนาดเล็ก (รูปที่ ๗) อย่างไรก็ดีเมื่อเร็วๆ นี้ได้ค้นพบพระพุทธรูปยืนสัมฤทธิ์ทวารวดีองค์หนึ่งที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ สูงถึง ๑.๐๔ เมตร อาจนับได้ว่าเป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ทวารวดีองค์ใหญ่ที่สุดเท่าที่ได้เคยค้นพบกัน พระพุทธรูปองค์นี้ลักษณะพระพักตร์ยังคงคล้ายศิลปะอินเดียอยู่มาก เหตุนี้จึงอาจหล่อขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ (รูปที่ ๘)

พระพุทธรูปสมัยทวารวดีโดยทั่วไปอาจแบ่งออกได้เป็น ๓ แบบคือ

๑. แบบแรก ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลักษณะของอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะยังคงมีอยู่มาก รวมทั้งอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบอมราวดีซึ่งเข้ามาก่อนแบบคุปตะและหลังคุปตะด้วย เช่น ไม่มีรัศมีบนพระเกตุมาลา พระพักตร์ยังคงคล้ายกับศิลปะอินเดีย ถ้าครองจีวรห่มเฉียงก็ไม่มีชายจีวรอยู่เหนือพระอังสาซ้าย ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างหลวมๆ แบบอมราวดี หรือประทับยืนด้วยอาการตรึงค์ (เอียงตน) และแสดงปางด้วยพระหัตถ์ขวาเพียงพระหัตถ์เดียว พระหัตถ์ซ้ายยึดชายจีวรไว้ในพระหัตถ์ พระพุทธรูปแบบนี้ค้นพบไม่มากนัก พระพุทธรูปปางประทานพรซึ่งค้นพบที่วัดรอจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (รูปที่ ๙) แม้พระองค์ยังคงคล้ายศิลปะอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะอยู่ แต่พระพักตร์ก็เป็นแบบพื้นเมืองแล้ว เหตุนี้จึงคงมีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ น่าสังเกตว่าในสมัยทวารวดีนิยมใช้หินปูนในการสลักพระพุทธรูป อาจหาหินปูนก้อนหนาๆ ไม่ค่อยได้ ในการสลักพระพุทธรูป ถ้าพระหัตถ์ต้องยื่นออกมา จึงมักสลักพระหัตถ์ต่างหาก และมีเต็อยนำมาสวมเข้ากับพระกรในภายหลัง เช่น พระพุทธรูปยืนรูปที่ ๙ นี้ ส่วนพระพุทธรูปขนาดปรกติลาซึ่งค้นพบที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์

นั้น แม้เศียรนาคจะเป็นแบบทวารวดีแล้ว แต่ก็ยังมีลวดลายเครื่องประดับน้อยอยู่ พระพุทธรูปยังคงเป็นแบบอินเดียมาก เหตุนี้จึงอาจสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้ (รูปที่ ๑๑)

๒. แบบที่ ๒ อิทธิพลพื้นเมืองมีมากยิ่งขึ้น เช่น ลักษณะพระพักตร์มีขมวดพระเกศาใหญ่ บางครั้งก็มีรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือลูกแก้วอยู่เหนือพระเกตุมาลาหรือเมาลี พระพักตร์แบน พระขนงสลักเป็นเส้นนูนโค้งติดต่อกันดังรูปปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนา ยังคงประทับนั่งขัดสมาธิหลวมๆ ตามแบบอมราวดี ถ้าครองจีวรห่มเฉียงมักมีชายจีวรสั้นอยู่เหนือพระอังสาซ้ายเป็นประจำ ชายจีวรดังกล่าวเริ่มขึ้นในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะตอนปลายและสมัยหลังคุปตะ แต่บางครั้งก็มีขอบจีวรต่อลงมาจากชายจีวรเหนือพระอังสาซ้าย พาดผ่านข้อพระหัตถ์และพระโสณี (ตะโพก) ซ้าย อันแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗) ด้วย ดังพระพุทธรูปนาคปรกซึ่งได้มาจากจังหวัดปราจีนบุรี (รูปที่ ๑๒) สำหรับพระพุทธรูปยืน พระองค์ก็ตั้งตรง และทรงแสดงปางวิตรรกะ (ประทานธรรม) ทั้งสองพระหัตถ์ ขอบจีวรเหมือนกันทั้งสองด้าน แสดงความได้สัดส่วนอย่างแท้จริง ปางเช่นนี้ในสมัยทวารวดีอาจหมายถึงปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ (รูปที่ ๑๐) พระพุทธรูปรุ่นนี้คงมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

๓. แบบที่ ๓ เป็นพระพุทธรูปรุ่นสุดท้ายของอาณาจักรทวารวดี มีอิทธิพลของศิลปะขอมสมัยบาปวนหรือลพบุรีตอนต้นเข้ามาปะปน เช่น พระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีร่อง (ลักยิ้ม) แบ่งกลางระหว่างพระหนุ (คาง) ชายจีวรยาวลงมาถึงพระนาภี ปลายตัดเป็นเส้นตรง ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างเต็มที และฐานบัวคว่ำบัวหงายก็สลักขึ้นอย่างคร่าวๆ (รูปที่ ๑๓)

มีพระพุทธรูปอยู่แบบหนึ่ง ซึ่งยังไม่ทราบความหมายที่แน่นอน คือ พระพุทธรูปประทับนั่งหรือยืนเหนือหลังพนัสบดี (รูปที่ ๑๔) รูป

ที่ประทับยืนบางรูปอาจหมายถึงพระพุทธรองค์ปางเสด็จลงจากดาว
ดึงส์ก็ได้ โดยเฉพาะถ้ามีกลดกันอยู่เหนือพระพุทธรูป และเทวดาทัง
สองข้างก็อาจเป็นพระอินทร์และพระพรหมตามพุทธศาสนาลัทธิ
เถรวาท แต่ถ้าไม่มีกลดกันก็อาจสร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิมหานิกาย
และเทวดาทังสององค์ก็อาจหมายถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและ
พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรยก็ได้ สัตว์ที่เรียกว่าพญานาคนั้น สังเกต
ดูจะเห็นปากเป็นครุฑ แต่มีหูและเข่าอย่างโค มีปีกอย่างหงส์ นำสันนิษ
ฐานว่าครุฑคือพาหนะของพระนารายณ์ โคนเป็นพาหนะของพระ
อิศวร และหงส์เป็นพาหนะของพระพรหม เหตุที่สลักพระพุทธรูปขึ้น
ประดิษฐานเหนือหลังสัตว์พญานาค อาจจะเป็นความคิดของพวกพุทธ
ศาสนิกชนในประเทศนี้ทำขึ้นเพื่อแสดงว่าพระพุทธรศาสนามีอำนาจ
ยิ่งใหญ่กว่าศาสนาพราหมณ์ก็ได้ รูปเช่นนี้ไม่เคยปรากฏในประเทศ
อินเดีย ภาพสลักบนผนังถ้ำพระโพธิสัตว์ที่ตำบลทับกวาง อำเภอแก่ง
คอย ในเขตจังหวัดสระบุรี แสดงภาพพระนารายณ์และพระอิศวร
กำลังยืนและนั่งฟังพระพุทธรองค์ประธานเทศนา มีเทวดาเหาะมาฟัง
ด้วย (รูปที่ ๑๕) ก็ดูจะสนับสนุนความข้อนี้ พระพุทธรูปประทับนั่ง
หรือยืนเหนือหลังพญานาคเหล่านี้แต่เดิมอาจติดอยู่บนคุมของธรรม
จักรก็ได้ แต่บางท่านก็กล่าวไว้ว่าเป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรม

พระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดีเหล่านี้ในชั้นเดิมอาจทาสีด้วย
เพราะในปัจจุบันก็ยังคงมีรอยสีแดงติดอยู่กับบางรูป นอกจาก
พระพุทธรูปลอยตัวแล้ว ศิลปะทวารวดียังชอบทำภาพสลักเกี่ยวกับ
พุทธประวัติอีก เป็นต้นว่า ภาพจำหลักเรื่องยมกปาฏิหาริย์ ซึ่งพบที่
วัดจันทน์ มุมเกาะแก้ว จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และภาพตอนอื่นๆ ซึ่ง
อาจค้นพบที่พระปฐมเจดีย์ เช่น ภาพการแสดงยมกปาฏิหาริย์ และ
เทศนาโปรดพระพุทธรมารดา เป็นต้น (รูปที่ ๑๖)

ในศิลปะแบบนี้ยังค้นพบศิลาสลักรูปธรรมจักรและกวางหมอบ
เป็นจำนวนพอใช้ (รูปที่ ๑๗) รูปเหล่านี้หมายถึงพระพุทธรองค์ปาง

ประธานปรุมนเทศนา ณ อิลิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี โดยไม่ต้องสงสัย และทำตามคติแบบเก่าก่อนนิยมสร้างพระพุทธรูป คติแบบนี้มีอยู่ในประเทศอินเดียครั้งศิลปะอินเดียสมัยโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๓-๖) และศิลปะแบบอมราวดีตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ ๗) เหตุนั้นจึงทำให้มีผู้กล่าวว่าพระพุทธรูปศาสนาอาจเข้ามาแพร่หลายในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งขึ้นครองราชย์ในประเทศอินเดียราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๓ ดังที่มักกล่าวไว้ในหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกาทวิปัว พระเจ้าอโศกได้ทรงส่งสมณทูต ๒ องค์ คือ พระโสณะและพระอุตตระมาประกาศพระพุทธศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ ยังมีพยานอีกอย่างหนึ่งคือรูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิม ซึ่งบัดนี้มีจำลองให้เห็นอยู่ทางด้านใต้ของพระปฐมเจดีย์นั้น (รูปที่ ๑๘) ถ้ายกเอาองค์พระปราสาทที่อยู่ข้างบนออกเสีย จะเห็นชัดว่ามีเค้าเดิมคล้ายพระสถูปที่สาญจีทางภาคเหนือของประเทศไทย ซึ่งสร้างหลังสมัยพระเจ้าอโศกเล็กน้อย หรือในศิลปะแบบอมราวดีมาก อย่างไรก็ตามลวดลายเครื่องประดับรูปธรรมจักรเหล่านี้ส่วนมากฝีมือไปคล้ายคลึงกับฝีมือช่างคุปตะในอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) หลังสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชร่วม ๖๐๐ ปี เหตุนั้นธรรมจักรเหล่านี้จึงอาจเป็นฝีมือช่างสมัยทวารวดีทำขึ้นเลียนแบบวัตถุที่สมณทูตครั้งพระเจ้าอโศกนำเข้ามาและปัจจุบันนี้สูญหายไปเสียแล้วก็ได้ เรื่องที่ว่าเมืองนครปฐมน่าจะเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรสุวรรณภูมิก่อนที่จะเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี จึงเป็นเพียงข้อสันนิษฐาน เพราะยังไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่แน่นอนสนับสนุน ปัจจุบันมีผู้สันนิษฐานว่า ธรรมจักรนี้อาจเป็นวิษณุจักร ก่อสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย ซึ่งนับถือพระนารายณ์เป็นใหญ่ ข้อนี้ไม่น่าเชื่อถือนักเพราะเหตุว่าได้ค้นพบรูปธรรมจักรประกอบกับกวางหมอบอยู่เสมอ อีกประการหนึ่ง บางครั้งฐานที่รองรับธรรมจักรก็สลักเป็นภาพพุทธประวัติประกอบอยู่ด้วย นอกจากนี้ธรรมจักร ๒ วง

ยังมีจารึกคาถาภาษาบาลีประกอบอีก

ธรรมจักรเหล่านี้สลักทั้งสองด้าน เหตุุนั้นบางวงจึงอาจเคยตั้งเหนือยอดเสากลางแจ้งตั้งเสาของพระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ การค้นพบพระพุทธรูปสลักบนแผ่นศิลาเล็กๆ ณ ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี เป็นพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิอยู่กลางภายใต้กลด มีรูปจำลองสถูปสมัยทวารวดีอยู่ทางเบื้องซ้าย และธรรมจักรบนยอดเสายู่ทางเบื้องขวา (รูปที่ ๑๙) รวมทั้งการขุดค้นพบธรรมจักรศิลา แทน และเสาศิลา หน้าเจดีย์นอกบริเวณเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ก็เป็นพยานยืนยันให้เห็นอีกว่าธรรมจักรบางวงอาจเคยตั้งอยู่บนยอดเสากลางแจ้งหน้าสถูปหรือเจดีย์

ที่เมืองนครปฐมยังได้ค้นพบเครื่องดินเผาเป็นจำนวนมาก บางชิ้นมีความงดงามอย่างยิ่ง ดังพระเศียรพระพุทธรูปซึ่งค้นพบที่วัดพระงาม (รูปที่ ๒๐) นอกจากนี้ยังมีเครื่องปูนปั้นซึ่งใช้เป็นเครื่องตกแต่งสถานที่ เป็นต้นว่าฐานโบสถ์ วิหาร หรือเจดีย์ มีรูปลักษณะต่างๆ กัน เป็นพระพุทธรูปบ้าง เทวดาบ้าง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ กรมศิลปากรได้ขุดแต่งซากโบราณสถานหลายแห่งที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี ได้ค้นพบประติมากรรมดินเผาและปูนปั้นแบบทวารวดีหลายชิ้น ประติมากรรมดินเผาส่วนใหญ่ซึ่งค้นพบที่ซากเจดีย์เลขที่ ๔๐ นอกเมืองคูบัวทางทิศใต้งดงามอย่างยิ่งและให้ความรู้ทางด้านโบราณคดีเป็นอันมาก บางรูปก็แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาลัทธิมหายานได้เคยเข้ามาเผยแผ่อยู่ในสมัยทวารวดีด้วย เพราะได้ค้นพบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงห่มหนังงวาง (รูปที่ ๒๑) และอาจแสดงให้เห็นว่าช่างทวารวดีสมัยแรก คือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นิยมใช้ดินเผาเป็นเครื่องตกแต่งอาคาร ในสมัยต่อมาจึงนิยมใช้ปูนปั้น สำหรับเครื่องถ้วยชามดินเผาในสมัยนี้ก็ได้ค้นพบบ้างที่ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี และอำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย

ในสหรัฐอเมริกาและกรมศิลปากรได้ร่วมมือกันทำการขุดค้นเมืองในสมัยทวารวดีที่ตำบลจันเสน อำเภอบางบาล จังหวัดนครสวรรค์ นอกไปจากหริ่งที่สวายงาม ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ แล้ว ยังได้ค้นพบเศษเครื่องถ้วยชามสมัยทวารวดีเป็นจำนวนมาก แต่บางชิ้นอาจอยู่ในสมัยพูนั่นก็ได้ แสดงให้เห็นว่าเมืองนี้มีอายุตั้งแต่สมัยโลหะขึ้นมาจนถึงสมัยทวารวดีได้มีการพยายามที่จะใช้วิธีทางวิทยาศาสตร์คือการพิสูจน์คำนวณอายุด้วยคาร์บอน ๑๔ (Carbon 14 test) เพื่อหาคำหนดอายุของชั้นดินหรือสมัยต่างๆ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ายังเข้ากันไม่ได้ดีนักกับโบราณวัตถุที่ขุดค้นพบ

สำหรับพระพิมพ์ แม้ว่าในชั้นเดิมเป็นแต่เพียงของที่ระลึก แสดงถึงการที่ได้ไปบูชาสังเวชนียสถานทางพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนในประเทศอินเดีย ๔ แห่ง คือ ที่ประสูติ (สวนลุมพินี) ตรัสรู้ (ตำบลพุทธคยา) ประทานปฐมเทศนา (ตำบลสารนาถ) และปรินิพพาน (เมืองกุสินารา) และต่อมาเป็นวัตถุซึ่งพุทธศาสนิกชนผู้ยากจนสร้างขึ้นไว้เป็นที่เคารพบูชา แต่ชาวประเทศแถบนี้ก็มักประสงค์สร้างขึ้นเพื่อจะให้พระพุทธรูปและพระธรรมอันเป็นหัวใจศาสนาปรากฏอยู่แม้จนสมัยเมื่อปัญญาอันตรธานมาถึง คือเชื่อตามคัมภีร์ของลังกาว่าเมื่อ พ.ศ. ๕๐๐๐ มาถึง พระศาสนาจะเสื่อมทราม ไม่มีพระสงฆ์ และไม่มีใครสามารถรู้พระธรรมวินัยแล้ว หากได้พบพระพิมพ์และจารึกย่อๆ อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ คาถา เย ธมมาฯ แล้วก็ยังจะรู้ว่ายังมีพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดา ด้วยเหตุนี้ คนโบราณจึงชอบสร้างพระพิมพ์เป็นจำนวนมากนับตั้งพันตั้งหมื่นแล้วบรรจุไว้ในเจดีย์สถานเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา พระพิมพ์สมัยทวารวดีมักสร้างด้วยดินเผา บางองค์ยังคงแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะคุปตะของอินเดียได้เป็นอย่างดี แต่บรรดาพระพิมพ์ที่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปะปาละที่พบในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นั้น อาจเป็นของสมัยทวารวดีหรือสมัยอยุธยาทำขึ้นจากแม่พิมพ์สมัยทวารวดีก็ได้

(รูปที่ ๒๒) ที่ทำเป็นรูปพระปาเลไลยก์ คือมีพระพุทธรูปอยู่กลาง มีข้างประกอบข้างหนึ่งและลิงประกอบข้างหนึ่งก็มี

ศิลปะทวารวดีแพร่หลายอยู่ในภาคกลางของประเทศไทย เป็นต้นว่าที่จังหวัดนครปฐม ที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดสิงห์บุรี จังหวัดลพบุรี และจังหวัดราชบุรีขึ้นไปจนถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เช่นที่เมืองฟ้าแดดสงยางในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ ได้ค้นพบใบเสมาศิลาสลักเป็นพระพุทธรูป พุทธประวัติ และชาติต่างๆ (รูปที่ ๒๓) และทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (รูปที่ ๑๒) ทางภาคใต้ก็มีบ้าง พระพุทธรูปชั้นต้นๆ ที่พบในสาธารณรัฐเขมรก็ดูจะเป็นแบบเดียวกัน ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ชาวเมืองละโว้ (ลพบุรี) ได้ยกขึ้นไปตั้งอาณาจักรอีกแห่งหนึ่งทางภาคเหนือ มีราชธานีอยู่ที่เมืองหริภุญชัย (ลำพูน) ศิลปะทวารวดีก็ได้ไปแพร่หลายที่อาณาจักรแห่งนี้ อาณาจักรนี้คงอยู่จนเมื่อถูกชนชาติไทยตีได้ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปดินเผาส่วนใหญ่ซึ่งค้นพบที่เมืองลำพูน เช่น ในซุ้มที่เจดีย์วัดกุฎกฏหรือจามเทวี จังหวัดลำพูน คงมีอายุไม่เกินไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เพราะได้รับอิทธิพลของศิลปะขอมจากภาคกลางของประเทศไทยเข้ามาปะปนแล้ว*

สำหรับสถาปัตยกรรมในศิลปะแบบทวารวดีนั้น เท่าที่สำรวจกันแล้ว เป็นต้นว่าที่วัดพระเมรุและเจดีย์จุลปะโทน จังหวัดนครปฐม จะเห็นว่าเป็นซากอาคารใหญ่ ก่อด้วยอิฐใช้สอดิน บางครั้งก็ย้อมมูมและมีบันไดลงไปข้างล่าง เจดีย์จุลปะโตนั้นฐานสร้างซ้อนกันถึง ๓ ครั้ง ครั้งแรกใช้ประติมากรรมดินเผาประดับรอบฐาน ครั้งที่ ๒ เปลี่ยนเป็นประติมากรรมปูนปั้น ภาพปูนปั้นเหล่านี้ปัจจุบันได้ค้นพบหลาย

* บางทฤษฎีกำหนดให้ศิลปะที่เมืองลำพูนเป็นศิลปะอีกสกุลข้างหนึ่ง เรียกว่าศิลปะหริภุญชัย เพราะมีลักษณะเฉพาะ อนึ่งมีข้อสังเกตว่าอิทธิพลของศิลปะพม่าสมัยเมืองพุกามได้ร่วมปะปนอยู่ในศิลปะของเมืองลำพูนด้วย (สันติ)

ภาพ และส่วนใหญ่รักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม และที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (รูปที่ ๒๔) นอกจากนี้ยังมีสถาปัตยกรรมสมัยทวารวดีอีกหลายแห่งที่ได้รับการขุดแต่งแล้ว เช่น ที่เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี บ้านโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ และเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น ยังคงมีสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีอยู่อีกแห่งหนึ่งที่ยังคงอยู่ดีพอใช้ คือเจดีย์ที่วัดกุฎุม്മีเมืองลำพูน (รูปที่ ๒๕) แม้ว่าอายุของสถาปัตยกรรมแห่งนี้จะยังไม่แน่นอนเพราะอาจซ่อมขึ้นในกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่ก็อาจจัดเป็นศิลปะทวารวดีตอนปลายได้ ลักษณะของสถาปัตยกรรมเช่นนี้คล้ายกับสัตตมหาปราสาท (Sat Mahal Pasada) ที่เมืองโปลนารูวะ ในเกาะลังกาพอใช้

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้น แบบอย่างเจดีย์ในสมัยทวารวดีก็ยังมีอยู่อีก คือเป็นฐานสี่เหลี่ยมมีองค์ระฆังเป็นรูปโอคว่ำ และมียอดแหลมอยู่ข้างบน (รูปที่ ๒๖) แบบนี้อาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดียสมัยปาละ กับอีกแบบหนึ่งซึ่งมีฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมเช่นเดียวกัน แต่มีองค์ระฆังเป็นรูปเหมือนบาตรคว่ำ และมียอดทำเป็นแผ่นกลมๆ วางซ้อนกันขึ้นไปข้างบน บนยอดสุดมีลูกแก้ว (รูปที่ ๒๗) นอกจากนี้จากการขุดค้นที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ยังปรากฏว่าได้ค้นพบเจดีย์ซึ่งมีฐาน ๘ เหลี่ยม (รูปที่ ๒๘) ด้วยการขุดค้นที่เมืองอุทอง แสดงให้เห็นว่าศิลปะศรีวิชัยจากภาคใต้ของประเทศไทยได้แผ่ขึ้นมายังภาคกลางและได้เลยไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ แต่ก็คงเป็นการเผยแพร่ของพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ยิ่งกว่าการเผยแพร่ทางด้านการเมือง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานไว้ว่า พระเจ้าอนิรุทธมหาราชแห่งเมืองพุกามคงเสด็จยกทัพมาตีเมืองนครปฐม ซึ่งเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีในปลายพุทธศตวรรษที่

๑๖ แทนที่จะไปตีเมืองสะเทิมดังกล่าวไว้ในพงศาวดารพม่า เพราะที่เมืองนครปฐมมีโบราณวัตถุสถานทางพระพุทธศาสนามากมายกว่าที่เมืองสะเทิม อานันทเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นที่เมืองพุกามในรัชกาลของพระเจ้าคันทิตหรือจันชิตธา ราชโอรสองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าอนิรุทธมหาราชก็มีแผนผังเหมือนกับวัดพระเมรุที่จังหวัดนครปฐม เปลี่ยนแต่พระพุทธรูปในซุ้มทั้ง ๔ เป็นพระยืน ที่วัดพระเมรุเป็นพระนั่งห้อยพระบาท อาณาจักรทวารวดีคงหมดอำนาจลงเนื่องจากการรุกรานของพระเจ้าอนิรุทธครั้งนี้ อย่างไรก็ตามความข้อนั้นนักปราชญ์บางท่านก็ยังไม่ยอมเชื่อ และเห็นว่าอาณาจักรทวารวดีอาจสลายตัวลงในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เนื่องจากการรุกรานของกองทัพขอมจากประเทศกัมพูชามัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ มากกว่า ทั้งนี้เพราะจารึกหรือพงศาวดารพม่ายังไม่เคยปรากฏเรื่องการรุกรานของพระเจ้าอนิรุทธมหาราชเข้ามาในประเทศไทยเลย

ในตอนนี้อีกกล่าวถึงพระเจดีย์อีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นแบบแปลกสำหรับในประเทศไทย และยังไม่ทราบว่าจะสร้างขึ้นเมื่อใดแน่ คือพระธาตุนม จังหวัดนครพนม (รูปที่ ๒๙) ระยะเวลาอาจอยู่ในสมัยเดียวกับศิลปะทวารวดี ศาสตราจารย์บวสเชอลีเย่สันนิษฐานจากภาพสลักบนแผ่นอิฐที่พระธาตุนมว่า ศาสนสถานแห่งนี้คงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ (รูปที่ ๓๐) ปรากฏว่าพระธาตุนมนี้ได้พังลงเมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ และจากการขุดค้นภายในปรากฏว่าแต่เดิมมีปรางค์ขอมอยู่ภายใน ซึ่งอาจสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ และเดิมคงเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ ต่อมาจึงได้ตัดแปลงเป็นพุทธสถานในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ส่วนยอดนั้นมาต่อเติมขึ้นเมื่อภายหลังในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ปัจจุบันรัฐบาลไทยได้บูรณะใหม่ตามแบบของเดิมแล้ว

รูปที่ ๗

พระพุทธรูปปางสมาธิ

สัมฤทธิ์ สูง ๑๐.๕ ซม. พบที่แม่น้ำมูล ตำบลวังปลัด
จังหวัดบุรีรัมย์ ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๘
พระพุทธรูป
ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
(ประทานธรรมทั้งสองพระหัตถ์)
สัมฤทธิ์ สูง ๑.๐๘ เมตร
พบที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ
จังหวัดบุรีรัมย์ ศิลปะทวารวดี
ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑

รูปที่ ๙

พระพุทธรูป

ปางประทานพร

ศิลา สูง ๑.๔๗ เมตร

พบที่วัดอรุณ

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปะทวารวดี

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓

รูปที่ ๑๐

พระพุทธรูป

ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

ศิลา สูง ๘๑ ซม.

พบที่วัดเขาสมอคอน

จังหวัดลพบุรี ศิลปะทวารวดี

พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๑๑

พระพุทธรูปนาคปรก

ศิลา สูง ๑.๐๕ เมตร พบที่เมืองฝ้าย อำเภอถ้ำปลายมาศ
จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันอยู่ที่วัดอุทัยมัทคาราม ตำบลหินตาด
อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา
ศิลปะทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒

รูปที่ ๑๒ (ซ้าย)

พระพุทธรูปนาคปรก

ศิลา สูง ๗๕ ซม. พบที่จังหวัดปราจีนบุรี

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

รูปที่ ๑๓ (ขวา)

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

ศิลา สูง ๑.๓๘ เมตร พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี

ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดลพบุรี

ศิลปะทวารวดีตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ ๑๖

รูปที่ ๑๔ (ซ้าย)

พระพุทธรูปประทับนั่งเหนือพนัสนิคม

ศิลา สูง ๖๗ ซม. ย้ายมาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดพิษณุโลก

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๑๕ (ขวา)

กระชายคัตถลอกภาพสลักบนศิลาแสดงภาพพระพุทธรองค์

ทรงแสดงธรรมแก่เทวดาในศาสนาพราหมณ์

พระพุทธรูปสูงประมาณ ๑.๒๐ เมตร ถ้าพระโพธิสัตว์

ต่ำลตัมภ์กว่า อำเภอกงคอง จังหวัดสระบุรี

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๑๗ (ขวา)

ธรรมจักรและกวางหมอบ

ศิลา เส้นผ่าศูนย์กลางธรรมจักรกว้าง ๒.๒๑ เมตร

พบที่พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

รูปที่ ๑๖ (ซ้าย)

ภาพสลักปางยมกปาฏิหาริย์และเทศนาโปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

ศิลาปัททอง สูง ๒.๔๐ เมตร (ไม่รวมกรอบ)

พบที่จังหวัดนครปฐม(?) ปัจจุบันอยู่ในวิหารพระศรีศากยมุนี

วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๑๘ (ขวา)

ภาพสลักพระพุทธรูปปางสมาธิท่ามกลางเจดีย์และธรรมจักรบนนยอดเสา

ศิลา ขนาด ๗.๒ x ๑๐.๒ ซม.

พบที่ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๑๘ (ซ้าย)

รูปจำลองพระปฐมเจดีย์องค์เดิม

อยู่ด้านใต้พระปฐมเจดีย์องค์ปัจจุบัน จังหวัดนครปฐม

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

รูปที่ ๒๐ (ซ้าย)

เศียรพระพุทธรูป

ดินเผา สูง ๒๐ ซม. พบที่วัดพระงาม จังหวัดนครปฐม

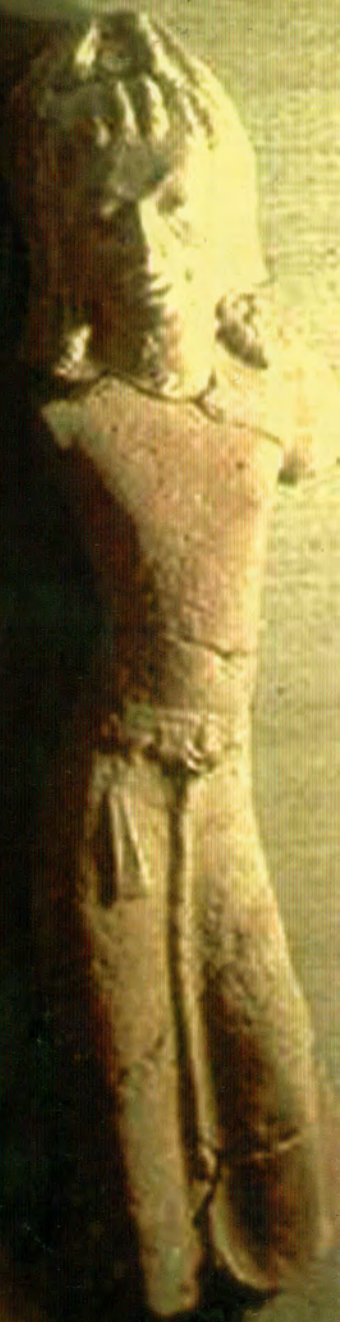
ศิลปะทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒

รูปที่ ๒๑ (ขวา)

เทวดาและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ดินเผา สูง ๙๕ ซม. พบที่ตำบลคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

ศิลปะทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒

รูปที่ ๒๒ (ซ้าย)

พระพิมพ์พระพุทธรูปปางมารวิชัย

ประทับภายใต้สถูปพุทธคยา

ตะกั่ว สูง ๒๐ ซม. ชูใต้ในพระเจดีย์ใหญ่องค์ด้านตะวันออก

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปะทวารวดี (?) พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕(?)

รูปที่ ๒๓ (ขวา)

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

ศิลา สูง ๑.๐๙ เมตร

พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อําเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๒๔ (ซ้าย)

ภาพปูนปั้นบุคคลอยู่ในเรือ (นิยายชอวทานเรื่องสุปารคะ?)

ขนาด ๘๐ x ๘๐ ซม. พบที่เจดีย์จุลปะโทน จังหวัดนครปฐม

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม

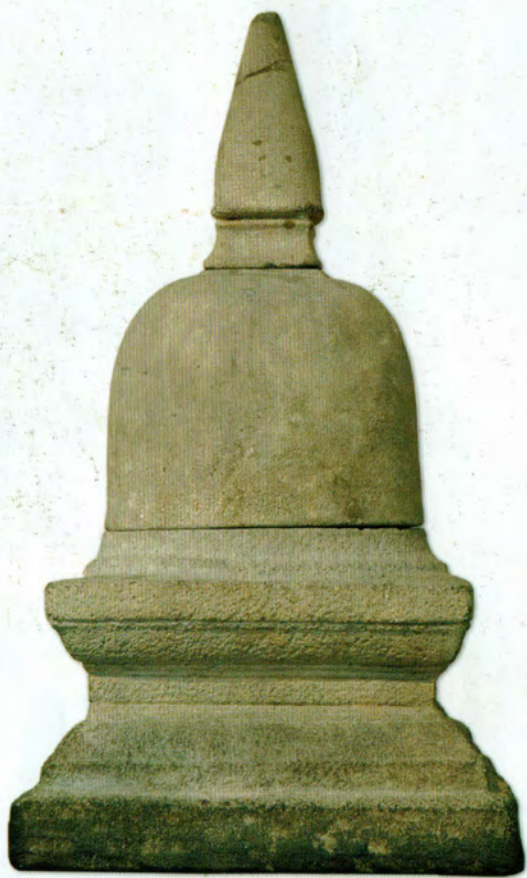
ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๒๕ (ขวา)

เจดีย์วัดกุฎัญฐ หรือจามเทวี

จังหวัดลำพูน ศิลปะทวารวดีตอนปลาย

ช่อมโนกกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๒๖ (ซ้าย)

เจดีย์

ศิลา สูง ๔๘ ซม. พบที่วัดจันทาราม อำเภอชัยบาดาล
จังหวัดลพบุรี ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

รูปที่ ๒๗ (ขวา)

เจดีย์ ศิลา

พบที่จังหวัดนครปฐม

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๒๘ (ซ้าย)

ฐานเจดีย์ ๘ เหลี่ยม

อัญญา อำเภอบางบาล จังหวัดสุพรรณบุรี

ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕

รูปที่ ๒๘ (ขวา)

พระธาตุนม

จังหวัดนครพนม ของเดิมคงสร้างระหว่าง

พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

รูปที่ ๓๐
ภาพสลักบนผนังอิฐ
พระธาตุพนม
จังหวัดนครพนม
พุทธศตวรรษที่
๑๔-๑๕

เทวรูปรุ่นเก่า
(พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔)

มีเทวรูปศิลปะรุ่นเก่าอยู่จำนวนหนึ่งซึ่งค้นพบในประเทศไทย ส่วนใหญ่อยู่ร่วมสมัยกับศิลปะทวารวดีตอนต้นและตอนกลาง คือตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ด้วยเหตุนี้จึงมีบางท่านจัดว่าเป็นลักษณะทางด้านศาสนาพราหมณ์ในศิลปะทวารวดี เพราะเหตุว่าส่วนใหญ่ก็ได้ค้นพบในสถานที่ที่ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบทวารวดีด้วย เช่น ที่ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นต้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากเทวรูปเหล่านี้ไม่มีพักตร์เหมือนกับพระพุทธรูปแบบทวารวดี โดยเฉพาะในสมัยกลางเลย หรือถ้าจะมีก็มีอยู่เป็นจำนวนน้อยมาก ด้วยเหตุนี้ ฦที่นี้จึงได้จัดไว้เป็นอีกแบบหนึ่งต่างหาก

เทวรูปที่เก่าที่สุดในประเทศไทยหรือภาคเอเชียอาคเนย์ คงเป็นเทวรูปที่ค้นพบทางภาคใต้ของประเทศไทย เช่น เทวรูปพระนารายณ์ศิลา ซึ่งค้นพบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สูง ๖๙ ซม. และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ ๓๑) เทวรูปองค์นี้คงมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ เพราะเหตุว่าแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียสมัยมฤดาและอมราวดีตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ ๘-๙) ปรากฏอยู่ โดยเฉพาะการถือสังข์ในหัตถ์ซ้ายล่าง และหัตถ์ขวาล่างแสดงปางประทานอภัย ยังได้ค้นพบเทวรูปแบบนี้ในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราชอีก ๒ องค์ แต่คงสลักขึ้นหลังเทวรูปองค์ที่กล่าวมานี้เล็กน้อย เพราะหัตถ์ขวาล่างได้เปลี่ยนเป็นถือดอกบัวหรือกอนดินอันหมายถึงธรณีแล้ว

เทวรูปที่เหลือซึ่งส่วนใหญ่ค้นพบทางภาคใต้ของประเทศไทยในแถบเขตจังหวัดสุราษฎร์ธานีและทางภาคตะวันออกในแถบดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ลงมา ส่วนใหญ่เป็นเทวรูปพระนารายณ์ ๔ กร ทรงถือจักร (ในพระหัตถ์ขวาบน) สังข์ (ในพระหัตถ์ซ้ายบน) คทา (ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง) และธรณีหรือดอกบัว (ในพระหัตถ์ขวาล่าง) สวมหมวกทรงกระบอกนุ่งผ้ายาวคล้ายผ้าโสร่งมีจีบอยู่ทางด้านหน้า เทวรูปเหล่านี้อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ หมู่

คือ หมูหนึ่งคาคผ้าเฉียง (รูปที่ ๓๒) และอีกหมูหนึ่งคาคผ้าตรง (รูปที่ ๓๓) ผูกเป็นปมอยู่ทางด้านขวา หมูคาคผ้าเฉียงนั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกับเทวรูปในศิลปะสมัยหลังคุปตะ คือสมัยราชวงศ์ปัลลวะทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นอันมาก ส่วนใหญ่ค้นพบทางภาคใต้ของประเทศไทย เทวรูปเหล่านี้คงอยู่ชั่วระยะเวลาอันสั้น หมูที่คาคผ้าตรง (รูปที่ ๓๓) นั้นพบทางภาคใต้และภาคตะวันออกของประเทศไทย อาจเจริญขึ้นทางภาคใต้อีก ก่อน หลังจากนั้นจึงแพร่ไปทางภาคตะวันออก คงอยู่นานกว่าหมูแรก เพราะแสดงวิวัฒนาการให้เห็นได้โดยเฉพาะในภาคใต้ คือจากหมวกและขอบผมที่เป็นเส้นตรงคู่กันทางด้านหน้าของศีรษะ เปลี่ยนเป็นขอบหมวกยังคงเป็นเส้นตรง แต่ขอบผมวาดเป็นเส้นโค้งลงตรงหน้าผาก และต่อมาได้รวมขอบหมวกและขอบเส้นผมเป็นเส้นเดียวกันวาดเป็นมุมแหลมบนหน้าผาก ยังมีอีกหมูหนึ่ง ซึ่งค้นพบทางภาคใต้ของประเทศไทยโดยเฉพาะ เป็นเทวรูปพระนารายณ์ ๔ กรเช่นเดียวกันแต่ไม่คาคผ้า คงมีแต่เข็มขัดคาคอยู่บนส่วนบนของผ้าทรงแบบผ้าโสร่ง พระอุระผึ่งผายและพระหัตถ์ก็ไม่ติดกับลำพระองค์ หมูนี้ ศาสตราจารย์โอคอนเนอร์ (Stanley J. O' Conner, Jr.) นักประวัติศาสตร์ศิลปะชาวอเมริกันจัดว่าคงคิดแบบขึ้นเองทางภาคใต้ของประเทศไทย และมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ที่สวยงามอย่างยิ่งก็คือองค์ที่ค้นพบที่อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา (รูปที่ ๓๔)

ที่เมืองศรีเทพในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ ได้ค้นพบเทวรูปหลายองค์ มีลักษณะแตกต่างจากที่กล่าวมาแล้ว แต่อายุเวลาคงใกล้เคียงกันหรือเก่ากว่าเล็กน้อย ส่วนใหญ่เป็นเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวก ๘ เหลี่ยมยอดสูงเป็นชั้นๆ และทรงผ้าโจงกระเบนสั้น ที่เป็นรูปพระกฤษณะก็มี พระอาทิตย์ก็มี (รูปที่ ๓๕) ที่เมืองศรีเทพนี้ทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาคงเจริญขึ้นพร้อมกัน เพราะในถ้าเขาถอมรัตน ไม่ไกลจากเมืองศรีเทพนัก ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบทวารวดีสลักอยู่บนผนังใน

ถ้า แต่คงเป็นพุทธศาสนาในลัทธิมหายาน เพราะได้ค้นพบรูปพระโพธิสัตว์ด้วย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ นักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ค้นพบเศียรพระนารายณ์ศิลาสวมหมวกรูปทรงกระบอกแบบทางภาคใต้ของประเทศไทย ณ เมืองศรีเทพ เศียรนี้ต่อมาได้นำมาต่อเข้ากับองค์ที่ได้ไว้ก่อนนานแล้ว ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร และได้มาจากเมืองศรีเทพเช่นเดียวกัน ปรากฏว่าเป็นแบบผสมระหว่างเมืองศรีเทพและภาคใต้ของประเทศไทย คือพระนารายณ์ทรงผ้าโจงกระเบนสั้นแต่สวมหมวกทรงกระบอก นอกจากนี้ในคราวเดียวกันนี้ยังได้ค้นพบพระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดีมีจารึกคาถา เยธมมาฯ เป็นภาษาบาลีสลักอยู่บนฐานที่เมืองศรีเทพด้วย ธรรมจักรศิลาขนาดใหญ่ก็ได้ค้นพบที่เมืองศรีเทพอีกเช่นเดียวกัน มีบางท่านเสนอว่าเทวรูปซึ่งค้นพบที่เมืองศรีเทพนี้ ควรจัดเป็นศิลปะขอมเพราะนุ่งผ้าโจงกระเบนสั้นคล้ายคลึงกัน ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย เพราะใช้เทคนิคในการสลักแตกต่างกัน เทวรูปขอมสมัยโบราณจะมีเศษหินยึดระหว่างหัตถ์ข้างบนกับเศียรเสมอ แต่เทวรูปรุ่นเก่าในประเทศไทยไม่เคยปรากฏเลย ด้วยเหตุนี้กรบนของเทวรูปในประเทศไทยจึงมักหักไปเกือบหมดสิ้น ในปัจจุบันกรมศิลปากรกำลังทำการขุดค้นที่เมืองศรีเทพ ปรากฏว่า อาจแบ่งเมืองนี้ออกได้เป็น ๒ สมัย สมัยแรกเป็นวัฒนธรรมอินเดียและทวารวดี อายุคงเริ่มขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ ลงมา สมัยที่ ๒ เป็นวัฒนธรรมขอมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมืองนี้ซึ่งตั้งอยู่บนสายทางเดินโบราณ ระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยไปจนถึงประเทศกัมพูชา คงถูกทอดทิ้งหลังจากที่ขอมเสื่อมอำนาจลงแล้วตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา

ที่จังหวัดอุบลราชธานีได้ค้นพบเทวรูปแปลกประหลาดองค์หนึ่งคือรูปอรรณวนีศวร เป็นรูปพระอิศวรและพระอูมา ชายาของพระองค์ผสมกันเป็นรูปเดียว (รูปที่ ๓๖) อายุอาจอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่

๑๓ ที่เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และภาคใต้ของประเทศไทยก็ได้ค้นพบศิวิลิ่งค์หลายองค์ โดยเฉพาะ ได้ค้นพบเทวรูปพระคเณศศิลาขนาดใหญ่ ที่เมืองศรีมโหสถ จังหวัด ปราจีนบุรี เป็นรูปพระคเณศนั่ง (รูปที่ ๓๗) แสดงอำนาจได้อย่างงดงาม แต่เดิมแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แต่เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้ซ่อมแซม แล้ว และปัจจุบันตั้งแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

รูปที่ ๓๑

พระนารายณ์

ศิลา สูง ๖๙ ซม.

พบที่อำเภอไชยา

จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ศิลปะสมัยทวารวดีรุ่นเก่า

ตอนต้นพุทธศตวรรษที่

๙-๑๐

รูปที่ ๓๒

พระนารายณ์

ศิลา สูง ๑.๖๙ เมตร พบที่เขาศรีวิชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปะสมัยทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

รูปที่ ๓๓ (ซ้าย)

พระนารายณ์

ศิลา สูง ๑.๗๒ เมตร พบที่จังหวัดปราจีนบุรี

ศิลปะสมัยทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

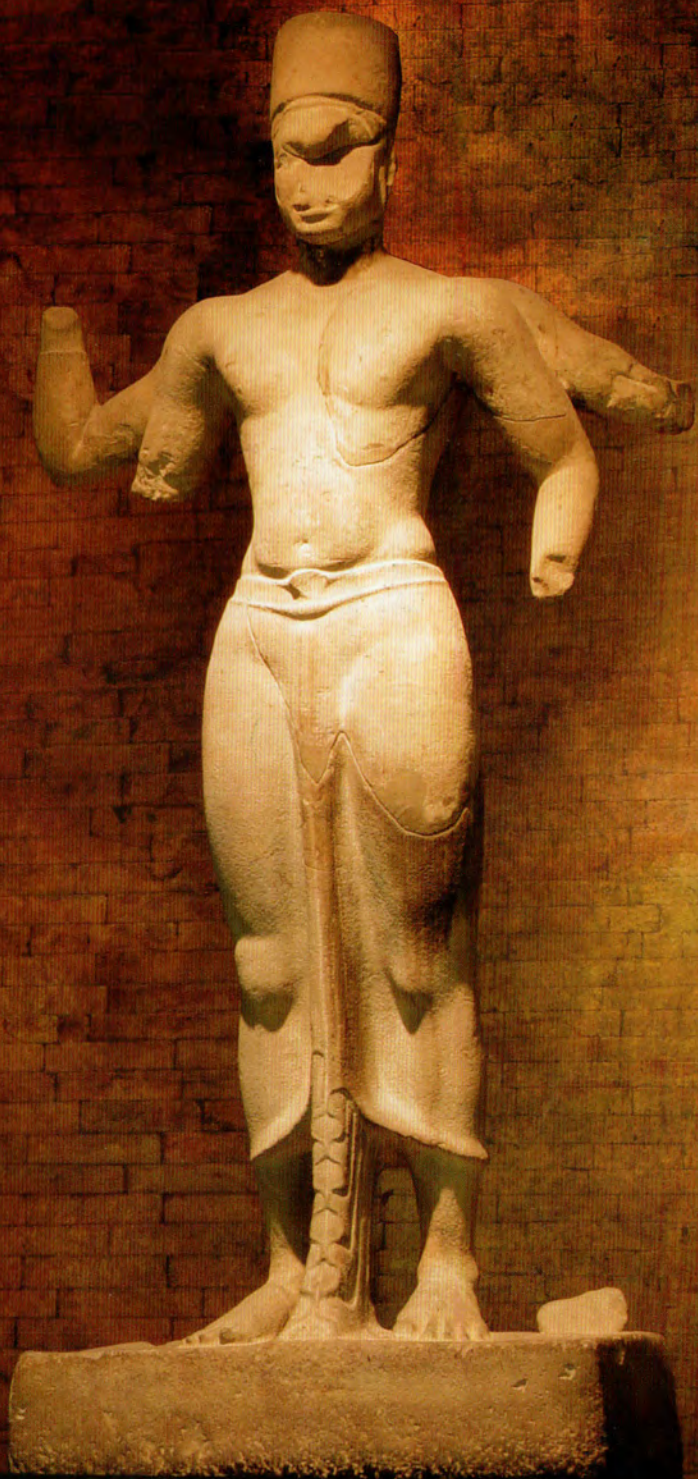
รูปที่ ๓๔ (ขวา)

พระนารายณ์

ศิลา สูง ๑.๙๕ เมตร

พบที่อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา

ศิลปะสมัยทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

รูปที่ ๓๕

พระอาทิตย์

ศิลา สูง ๙๒ ซม. พบที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

ศิลปะสมัยทวารวดีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

รูปที่ ๓๖

พระอรรณนาวิศพร

ศิลา สูง ๗๑ ซม. พบที่จังหวัดอุบลราชธานี
ศิลปะสมัยทวารวดีตอนต้น ปุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดอุบลราชธานี

รูปที่ ๓๗

พระคเณศ

ศิลา สูง ๑.๗๐ เมตร

พบที่เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ

จังหวัดปราจีนบุรี

ศิลปะสมัยทวารวดี

พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

ศิลปะสตรีวิชัย
(พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๘)

เชื่อกันว่ามีอาณาจักรหนึ่งรุ่งเรืองอำนาจขึ้นบนเกาะสุมาตรา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๘ มีราชธานีตั้งอยู่ใกล้กับเมืองปาเล็มบังในปัจจุบันนี้ อาณาจักรนี้บางครั้งก็ได้ครอบครองแหลมมลายูและดินแดนบางส่วนทางภาคใต้ของประเทศไทย นักปราชญ์ทางโบราณคดีเรียกชื่ออาณาจักรนี้ว่าศรีวิชัยตามศิลาจารึกที่ค้นพบ และศิลปกรรมซึ่งเกิดขึ้นทางภาคใต้ของประเทศไทยขณะนั้นก็ได้รับชื่อว่าศิลปะแบบศรีวิชัย

ศิลปะศรีวิชัยได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบคุปตะ หลังคุปตะ และปาละ-เสนะ ตามลำดับ นอกจากนี้โบราณวัตถุสมัยนี้ที่ค้นพบทางภาคใต้ของประเทศไทยจะสลักด้วยศิลาหรือหล่อด้วยสัมฤทธิ์ก็ตาม มีลักษณะคล้ายคลึงกับของที่พบในเกาะชวาภาคกลาง (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือ ๑๓ ถึง ๑๕) มาก จนยากที่จะทราบได้ว่าสิ่งใดทำในประเทศใด จนกระทั่งมีบางท่านเสนอว่า ศิลปะที่เรียกว่าแบบศรีวิชัยทางภาคใต้ของประเทศไทยนั้น น่าจะเรียกว่าแบบราชวงศ์ไศเลนทร์ทางภาคกลางของเกาะชวามากกว่า เพราะเหตุว่าเหมือนกับศิลปะที่ค้นพบบนเกาะชวามากกว่าศิลปะที่ค้นพบบนเกาะสุมาตรา ส่วนมากสร้างขึ้นในพุทธศาสนาเถรวาททั้งสิ้น ศิลปะแบบศรีวิชัยแท้ๆ ในภาคใต้ของประเทศไทยคงมีอายุอยู่ลงมาจนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อันเป็นเวลาที่ดินแดนแห่งนี้ได้เข้าร่วมอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย ศิลปะศรีวิชัยตอนต้นมีลักษณะแตกต่างกันมากสุดแล้วแต่ว่าจะได้รับอิทธิพลมาจากที่ใด แม้ว่าจะอยู่ในสมัยเดียวกันก็ตาม จึงมีบางท่านเสนอว่าไม่น่าจะรวมเรียกว่าศิลปะศรีวิชัยเสียทีเดียว แต่น่าจะเรียกว่าศิลปะทางภาคใต้ของประเทศไทยหรือศิลปะทักษิณมากกว่า

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งสลักด้วยศิลาและค้นพบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี (รูปที่ ๓๘) ดูจะเก่ากว่าเพื่อน และยังมีอิทธิพลของศิลปะอินเดียแบบคุปตะและหลังคุปตะปะปนอยู่มาก พระโพธิ

สัตว์อวโลกิตศวรรอีก ๒ องค์ ซึ่งหล่อด้วยสัมฤทธิ์และค้นพบที่อำเภอไชยาเช่นเดียวกัน อยู่ในสมัยต่อมา และดูจะมีอิทธิพลของศิลปะแบบหลังคุปตะและปาละ-เสนะเข้ามาปะปนแล้ว องค์แรกที่เหลือเพียงครึ่งองค์ (รูปที่ ๓๙) ถือกันว่าเป็นโบราณวัตถุที่งามที่สุดชิ้นหนึ่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แม้พระธยานิพุทธอมิตาภะปางสมาธิองค์เล็กบนศิราภรณ์ของพระโพธิสัตว์องค์นี้จะหักหายไปแล้ว แต่การที่รูปนี้ครองหนังกวางก็อาจหมายความว่า เป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรร พระโพธิสัตว์อวโลกิตศวรรในศิลปะศรีวิชัยแปลกกว่าที่อื่นที่มักมีหนังสือคาคาอยู่รอบพระโสณี (ตะโพก) ซึ่งในประเทศอินเดียไม่เคยปรากฏตั้งแต่แรก ลักษณะดังกล่าวบนเกาะสุมาตราและชวาก็มีบ้าง

โบราณวัตถุแบบศรีวิชัยบางชิ้นก็พบในที่ไกลมาก เป็นต้นว่า ประติมากรรมที่เชื่อกันว่าเป็นรูปพระเมตไตรยโพธิสัตว์ตามลัทธิมหายาน แต่ปัจจุบันก็มีผู้เสนอว่าอาจเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางประทานปฐมเทศนา (รูปที่ ๔๐) พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่จังหวัดมหาสารคาม คงมีผู้นำเอาขึ้นไป พระพุทธรูปขนาดปรกซึ่งค้นพบที่วัดเวียง อำเภอไชยา (รูปที่ ๔๑) เป็นของแปลกประหลาด เพราะพระพุทธรูปไม่หล่อเป็นปางสมาธิ แต่ทำเป็นปางมารวิชัย ซึ่งมีน้อยมาก เหตุนั้นจึงมีนักปราชญ์บางท่านสันนิษฐานว่าพระพุทธรูปและนาคนั้น อาจไม่ได้หล่อขึ้นพร้อมกัน เพราะเหตุว่ารูปนี้อาจถอดออกได้เป็น ๓ ชิ้น คือ เศียรนาคชิ้นหนึ่ง พระพุทธรูปชิ้นหนึ่ง และขนดนาคอีกชิ้นหนึ่ง แต่ก็อาจจะเชื่อได้ยากอยู่เพราะวางเข้ากันได้พอดี ที่ฐานนาคมีจารึกว่าหล่อขึ้นใน พ.ศ. ๑๗๒๖ อันอาจนับได้ว่าเป็นตอนปลายของศิลปะศรีวิชัย อย่างไรก็ตามก็ตีมีบางท่านกล่าวว่าในจารึกนั้นศักราชอาจหมายถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก็ได้ พระพุทธรูปขนาดปรกดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพลของศิลปะขอม หรือลพบุรีเข้ามาปะปนแล้ว ดังอาจเห็น

ได้จากลักษณะเศียรนาค พระพักตร์สี่เหลี่ยมของพระพุทธรูป และ
ทำนั้งขัดสมาธิราบ รวมทั้งภาษาขอมที่ใช้ในจารึก ในขณะเดียวกัน
ลักษณะของศิลปะศรีวิชัยตอนปลายก็มีปรากฏอยู่ด้วย คือพระเกตุ
มาลาหรือเมาลีเรียบ ไม่มีขมวดพระเศศา มีรัศมีรูปใบโพธิ์ติดอยู่ทาง
ด้านหน้า และชายจีวรเป็นริ้วซ้อนกันเหนือพระอังสาซ้าย ลักษณะ
หลังนี้ได้คงอยู่นานที่อำเภอไชยา ทางภาคใต้ของประเทศไทยจน
กระทั่งถึงสมัยอยุธยา ที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ก็ได้ค้นพบ
ประติมากรรมสัมฤทธิ์สมัยศรีวิชัยหลายชิ้นเช่นเดียวกัน ที่เป็น
เทวรูปก็มี เช่น รูปพระอิศวร และรูปท้าวภูเวร (รูปที่ ๔๒) แต่รูป
ท้าวภูเวรองค์นี้คงสร้างขึ้นในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน คือเป็นรูป
ซัมภละ เพราะเหตุว่ามีจารึกคาถาภาษาสันสกฤต “เย ธรรมมา” สลัก
อยู่บนด้านหลัง นอกจากนี้ก็มีภาชนะดินเผาด้วย ที่อำเภอพุนพิน
จังหวัดสุราษฎร์ธานี ก็ได้ค้นพบประติมากรรมสัมฤทธิ์สมัยศรีวิชัย
เช่นเดียวกัน

พระพิมพ์ที่พบส่วนมากทำด้วยดินดิบ เป็นของที่แตกหักง่าย คง
จะไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อสืบอายุพระพุทธรูปศาสนาตั้งพระพิมพ์ดินเผาหรือ
โลหะ สันนิษฐานว่าคงทำตามประเพณีทางลัทธิมหายาน เมื่อเผาศพ
พระสงฆ์เถระที่มรณภาพหรือบุคคลที่ตายแล้วเอาอัฐิธาตุโขลกเคล้า
กับดิน แล้วพิมพ์พระพุทธรูป หรือรูปพระโพธิสัตว์ (รูปที่ ๔๓) ไว้เป็น
พระพิมพ์ดินดิบ เพื่อประสงค์ปรมาตตประโยชน์ของผู้มรณภาพเป็น
ที่ตั้ง อัฐินั้นได้เผาครั้งหนึ่งแล้ว จึงไม่เผาอีก

สำหรับสถาปัตยกรรมแบบศรีวิชัยนั้นมีอยู่มากที่อำเภอไชยา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่อำเภอไชยาคงเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณที่
สำคัญในสมัยศรีวิชัย เพราะเหตุว่าบรรดาโบราณวัตถุที่กล่าวมาข้าง
ต้นส่วนมากก็ค้นพบที่ไชยาทั้งสิ้น จนถึงมีบางท่านกล่าวว่าเมือง
ไชยาอาจเป็นราชธานีของอาณาจักรศรีวิชัยก็ได้ สำหรับสถาปัตย
กรรมที่สำคัญของศิลปะศรีวิชัยที่ไชยา ก็มีพระบรมธาตุไชยา (รูปที่

๔๔) ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับบรรดาเจดีย์หรือจันทน์ที่ในเกาะชวามาก พระบรมธาตุนี้ได้ซ่อมใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ก็มีอาคารที่วัดแก้ว ซึ่งมีลักษณะเหมือนปราสาทจามใน สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ปนกับอิทธิพลของศิลปะชวาภาคกลาง คือ มีห้องเล็กๆ อยู่ภายในอีก ๓ ทิศ สำหรับฐานชั้นล่างนั้นคล้ายศิลปะ ทวารวดี คือใช้อิฐขนาดใหญ่และสอดหิน เมื่อเร็วๆ นี้ยังได้ค้นพบพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดงประทับนั่งแสดงปางมารวิชัยมีสิงห์ประกอบ อยู่ที่ฐาน ซึ่งแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะจามในซุ้มด้านหน้าของ อาคารแห่งนี้ด้วย พระบรมธาตุองค์เดิมในพระบรมธาตุองค์ปัจจุบัน ณ วัดพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ก็คงมีลักษณะเช่นเดียวกับ พระบรมธาตุไชยาในปัจจุบัน เมืองพระเวียงซึ่งเป็นเมืองเก่าใกล้เมือง นครศรีธรรมราชปัจจุบันก็คงอยู่ในสมัยเดียวกันนี้ด้วย

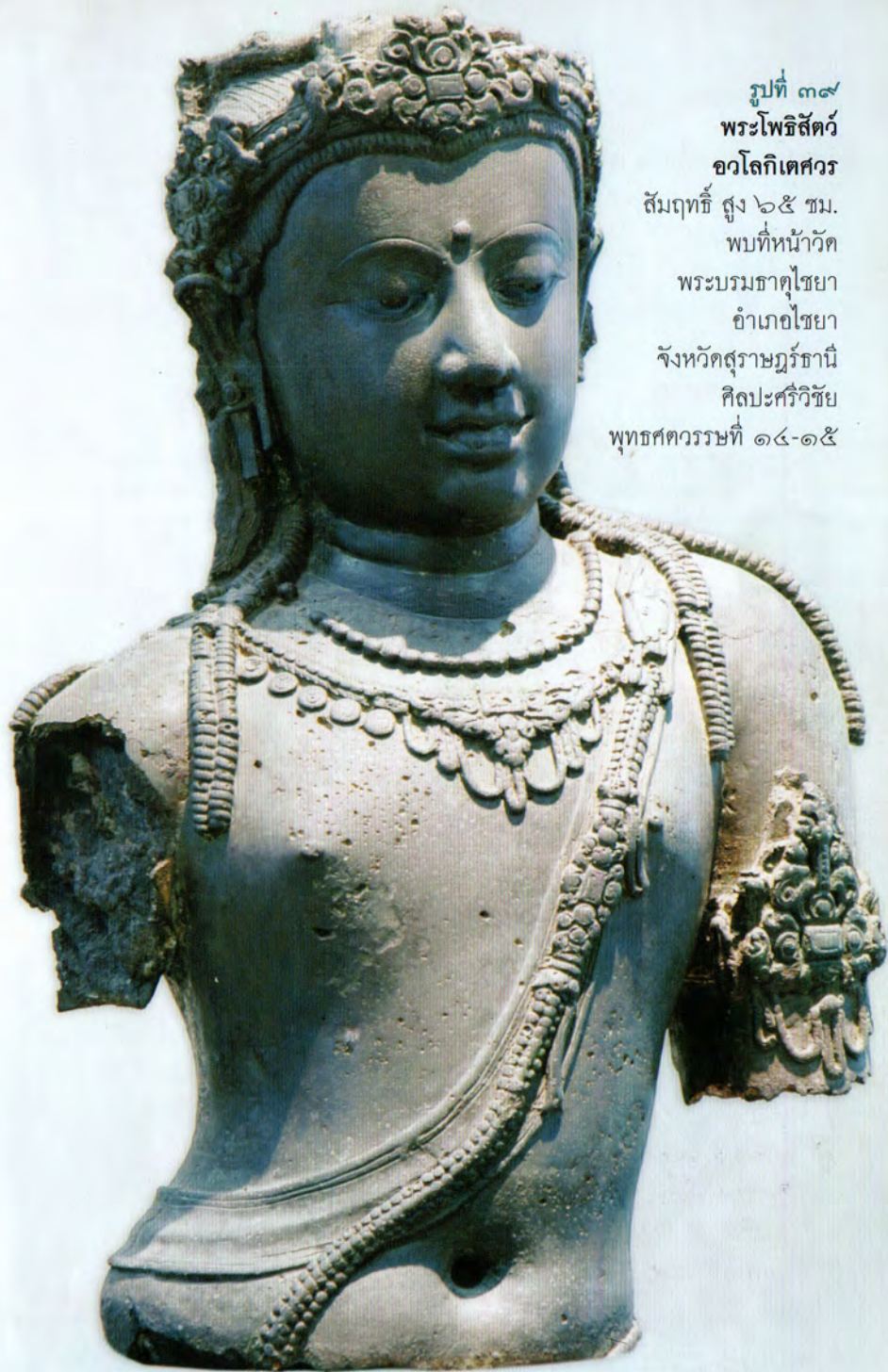
รูปที่ ๓๘

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศิลา สูง ๑.๑๕ เมตร

พบที่วัดศาลาตั้ง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

รูปที่ ๓๙
พระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวร
สัมฤทธิ์ สูง ๖๕ ซม.
พบที่หน้าวัด
พระบรมธาตุไชยา
อำเภอไชยา
จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปะศรีวิชัย
พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

รูปที่ ๔๐

พระศรีอารียเมตไตรย

โพธิสัตว์ ตามแบบพุทธศาสนา

ลัทธิมหายาน(?)

ข้างซ้ายมือมีรูปนาง

คารากฤฎฐี ข้างขวามือ

มีรูปนางคารากฤฎฐา

สัมฤทธิ์ สูง ๓๓ ซม.

พบที่อำเภอโกสัมพินัย

จังหวัดมหาสารคาม

ศิลปะศรีวิชัย

พุทธศตวรรษที่

๑๔-๑๕

รูปที่ ๔๑
พระพุทธรูปนาคปรกปางมารวิชัย
สัมฤทธิ์ สูง ๑.๖๕ เมตร
พบที่วัดเวียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
ศิลปะศรีวิชัย พ.ศ. ๑๗๒๖ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๔๓ (ขวา)

พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์

ดินดิบ สูง ๖.๕ ซม. ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

รูปที่ ๔๒ (ซ้าย)

ท้าวฤเวระ หรือขัมภละ

สัมฤทธิ์ สูง ๑๖ ซม.

พบที่อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา

ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานศรีสัชนาลัย วัดมณีนิมมาวาส จังหวัดสงขลา

ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

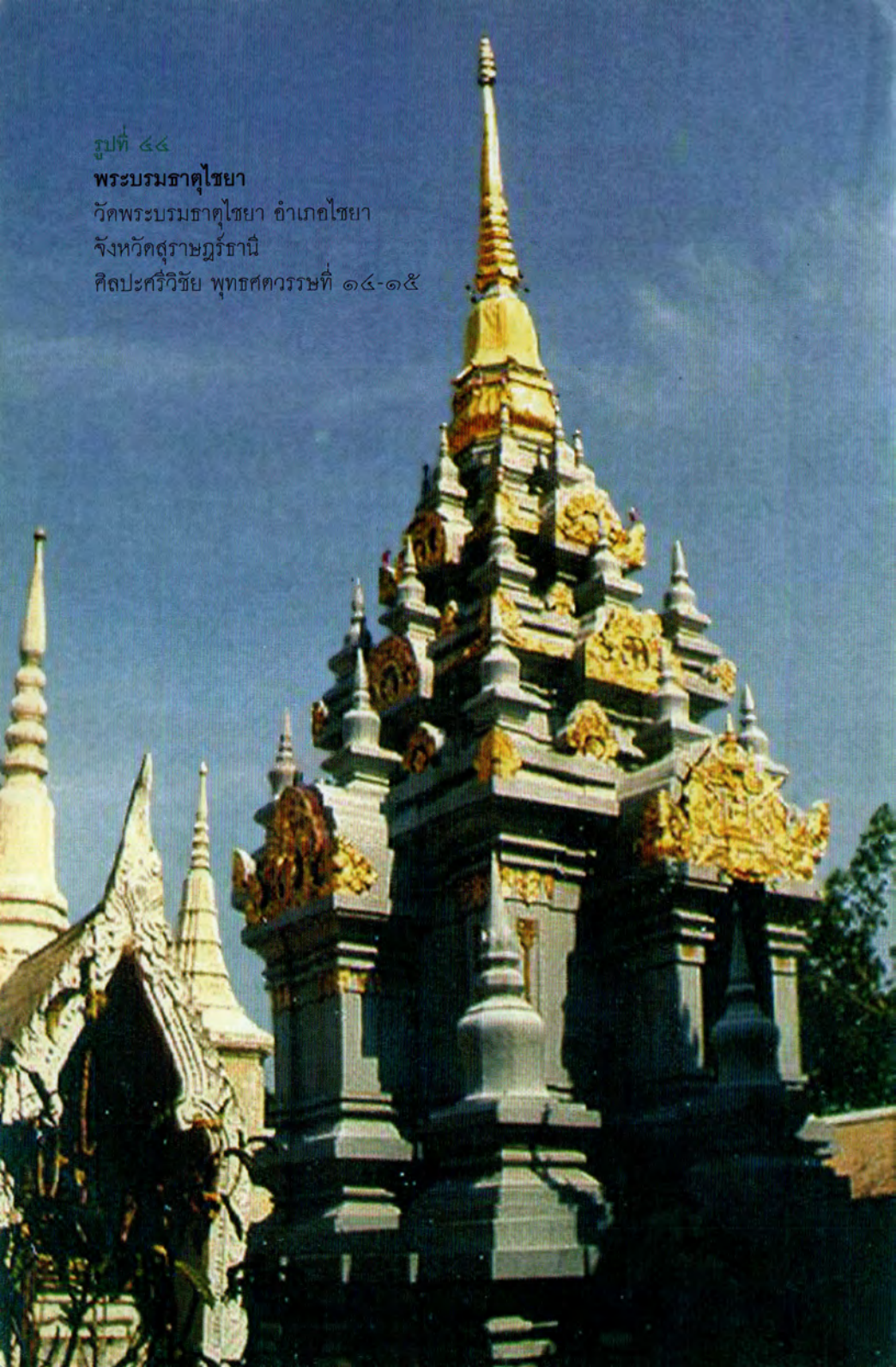
รูปที่ ๔๔

พระบรมธาตุไชยา

วัดพระบรมธาตุไชยา อำเภอไชยา

จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

ศิลปะลพบุรี
หรือศิลปะขอมในประเทศไทย
(ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๘)

ในท้องที่ภาคกลาง ภาคตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยได้ค้นพบศิลปกรรมแบบหนึ่ง ซึ่งมีทั้งที่เป็นประติมากรรมและสถาปัตยกรรม ลักษณะละม้ายกับศิลปกรรมขอมในประเทศกัมพูชา ทางโบราณคดีกำหนดเรียกศิลปกรรมแบบนี้ว่าศิลปะลพบุรี โดยเหตุที่เมืองละโว้หรือลพบุรีได้เป็นเมืองสำคัญในระยะนั้น คือระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ คำว่าศิลปะลพบุรีนั้น ในปัจจุบันได้ใช้รวมหมายถึงโบราณวัตถุสถานขอมซึ่งค้นพบในประเทศไทยด้วย ณ ที่นี้ข้าพเจ้าใคร่ขออธิบายไว้ด้วยว่า ข้าพเจ้าเชื่อว่าชนชาติขอมก็คือบรรพบุรุษของชนชาติเขมรในปัจจุบันนั่นเอง แต่ชนชาติเขมรในปัจจุบันก็มีเชื้อชาติไทยเข้าไปปะปนมากแล้ว คำว่า “ขอม” นั้นเป็นคำที่ชนชาติไทยใช้เรียก เช่น ในจารึกสมัยสุโขทัย เป็นต้น ขอมหรือเขมรสมัยโบราณเขาเรียกตนเองว่า “กัมพูชา” ซึ่งเป็นต้นเค้าของคำว่า “กัมพูชา” คำว่า “เขมร” เพิ่งปรากฏในจารึกของขอมในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่เขาจะเรียกตนเองเช่นนั้นมาช้านานเท่าใดเราก็ไม่อาจทราบได้

เนื่องจากศิลปกรรมแบบนี้ที่ในประเทศไทยยังค้นคว้าไม่พบ อักษรจารึกยืนยันอายุแน่ชัด จึงได้กำหนดอายุสมัยอนุโลมตามแบบอย่างศิลปกรรมในประเทศกัมพูชาซึ่งละม้ายคล้ายคลึงกัน ศิลปะลพบุรีส่วนใหญ่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ คือตรงกับศิลปะขอมสมัยบาปวน (พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗) สมัยนครวัด (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗) และสมัยบายน (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘) อย่างไรก็ตามศิลปะลพบุรีและศิลปะขอมที่ค้นพบในประเทศไทยโดยเฉพาะทางภาคตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอายุเก่ากว่านี้ก็มีบ้าง แต่เป็นส่วนน้อย ถ้าจะเปรียบเทียบกับสมัยต่างๆ ของศิลปะขอมแล้ว ก็อาจจัดได้ว่าตรงกับสมัยต่างๆ ดังต่อไปนี้คือ สมัยสมโบร์ไพรกุก (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒) สมัยไพรกเมงและกำพงพระ (พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔) สมัยพระโค (ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕) สมัยบาแคว้ (ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕) สมัยแปรรูป (ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕) สมัยคลัง (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖) และต่อลง

มาถึงสมัยบาปวน นครวัด และบายน ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อได้ค้นพบศิลปะขอมในประเทศไทยที่อาจมีอายุเก่าถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้เลื่อนกำหนดอายุของศิลปะลพบุรี ซึ่งแต่เดิมกะไว้ว่าระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ หรือ ๑๙ ขึ้นไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ข้อนี้มีบางท่านคัดค้าน โดยกล่าวว่าเมืองลพบุรี ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ เป็นเมืองสมัยทวารวดีหรือมอญ ด้วยเหตุนั้นจึงไม่ควรนำคำว่า “ลพบุรี” มาใช้ ท่านเห็นว่าควรใช้คำว่า “ศิลปะเขมร” หรือ “ศิลปะเขมรท้องถิ่น” แทน ข้อนี้ข้าพเจ้าก็ไม่เห็นด้วยอีก เพราะศิลปะขอมในประเทศไทยนั้นบางครั้งก็มีลักษณะผิดแผกไปจากศิลปะขอมในประเทศกัมพูชา คำว่า “ท้องถิ่น” นั้นก็มีความหมายไปว่าสู่ในเมืองหลวงไม่ได้ ทั้งๆ ที่บางครั้งศิลปะขอมในประเทศไทยก็มีความงามกว่าศิลปะขอมในประเทศกัมพูชาในสมัยเดียวกัน ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าถ้าจะไม่ใช้คำว่า “ศิลปะลพบุรี” แล้วก็น่าจะใช้คำว่า “ศิลปะขอม (หรือเขมร) ในประเทศไทย” มากกว่า รวมทั้งยอมรับว่ามีความผิดแผกกับ “ศิลปะขอม (หรือเขมร) ในประเทศกัมพูชา” ด้วย

โบราณวัตถุในสมัยลพบุรีที่ค้นพบมักสลักจากศิลาหรือหล่อด้วยสัมฤทธิ์ หากเป็นของเนื่องในพระพุทธศาสนาก็มักสร้างในลัทธิมหายานเป็นพื้น แต่ที่สร้างในพุทธศาสนาเถรวาทและศาสนาพราหมณ์ก็มีบ้าง วัตถุที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์ซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา อาจเป็นฝีมือช่างไทยโดยเฉพาะ เพราะเหตุว่าในขณะนั้นคงมีชนชาติไทยลงมาอยู่มากในดินแดนที่เป็นประเทศไทย ปัจจุบันนี้ อิทธิพลของศิลปะลพบุรีได้คงอยู่เป็นเวลานานจนถึงสมัยอยุธยา ประติมากรรมสมัยลพบุรีมักมีใบหน้าสี่เหลี่ยม คิ้วเก็บบเป็นเส้นตรง ถ้ามีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมา ก็มักมีโรดม (ขอบเป็นเส้นนูนเล็ก) อยู่เหนือหน้าผาก พระพุทธรูปมักมีพระเกตุมาลาหรือเมลาสีทำเป็นกليبัวซ้อนกันขึ้นไป ๓ ชั้น และมีพระรัศมีเป็นรูปบัวตูมหรือลูกแก้วอยู่ข้างบน

ได้กล่าวมาแล้วว่า คำว่าศิลปะลพบุรีในปัจจุบันได้ใช้หมายรวม

ถึงศิลปะขอมที่ค้นพบในประเทศไทยด้วย เหตุนี้สำหรับประติมากรรม จึงต้องกล่าวถึงเทวรูปพระอุมาติลาซึ่งค้นพบในเขตอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ติดกับชายแดนประเทศกัมพูชาก่อน เพราะมีลักษณะ ตรงกับศิลปะขอมในสมัยสมโบร์ไพรพุก (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒) และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑวังสวนผักกาด (รูปที่ ๔๕) ประติมากรรมรูปนี้อาจมาจากปราสาทเขาน้อย ในเขตอำเภออรัญประเทศก็ได้

ประติมากรรมที่สำคัญในสมัยต่อมาอีกชุดหนึ่งก็คือหมู่ประติมากรรมสัมฤทธิ์รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย มีอายุราวระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ ค้นพบที่อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ร่วมกับพระพุทธรูปสัมฤทธิ์สมัยทวารวดี มีชาวเล่าสือว่าได้ค้นพบประมาณ ๒๐ กว่าองค์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ แต่ก็ได้ถูกลักลอบนำออกนอกประเทศเกือบหมดสิ้น คงเหลืออยู่เฉพาะในพิพิธภัณฑสถานบุคคลภายในประเทศเพียง ๒-๓ องค์เท่านั้น และไม่ได้นำเข้ามาเก็บรักษาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเลย จนองค์เดียว อย่างไรก็ดีเป็นที่น่ายินดีว่าใน พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้มีผู้ค้นพบรูปพระโพธิสัตว์สัมฤทธิ์แบบเดียวกับที่มีผู้ค้นพบที่อำเภอประโคนชัย ๒ องค์ องค์หนึ่งสูง ๔๗ ซม. (รูปที่ ๔๖) และอีกองค์หนึ่งสูง ๑.๓๗ เมตร พร้อมกับพระพุทธรูปสัมฤทธิ์สมัยทวารวดีองค์ใหญ่ (รูปที่ ๘) ที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ และได้นำมามอบให้แก่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ประติมากรรมสัมฤทธิ์เหล่านี้อาจเป็นของอาณาจักรศรีจนาสะ ซึ่งได้ค้นพบจารึกในบริเวณจังหวัดนครราชสีมาที่ได้ เป็นอาณาจักรที่ได้รับทั้งอิทธิพลของศิลปะทวารวดีและศิลปะขอมร่วมกัน

ประติมากรรมสมัยลพบุรีต่อมาส่วนใหญ่ได้แก่พระพุทธรูปขนาดปรกในพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ มีลักษณะขอบจีวรเว้าลงมากที่บั้นพระองค์ ประทับนั่งปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ ขนาดนาคสอบลงเบื้องล่าง (รูปที่ ๔๗) และในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ สมัยหลังนี้มักสลักเป็นพระพุทธรูปขนาดปรกทรงเครื่อง สีพระพักตร์ค่อนข้างถมึงทึง

(รูปที่ ๔๘) อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปทรงเครื่องบางองค์ในสมัยนี้ก็แสดงให้เห็นว่าเป็นแบบลพบุรีอย่างแท้จริง ไม่ใช่ศิลปะขอม เพราะบนกะบังหน้าหรือรดเกล้านั้นมีแนวเล็กๆ แทรกเข้ามาตรงกลางอีกแนวหนึ่ง ซึ่งในศิลปะขอมที่ชอบุรีรักษาระเบียบอย่างเคร่งครัดนั้นไม่เคยปรากฏ (รูปที่ ๔๙) ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระพุทธรูปในสมัยนี้มักมีสีพระพักตร์อมยิ้มแสดงความเมตตา กรุณา พระเนตรปิดสนิท (รูปที่ ๕๐) ตามแบบศิลปะขอมสมัยบายน หลังจากสมัยนี้ พระพุทธรูปสมัยลพบุรีมักมีไรพระศกเป็นประจำ พระเศียรมีขมวดพระเกศาเกตุมาลาหรือเมาลีประกอบด้วยกลีบบัวซ้อนกัน ๓ ชั้น และเหนือนั้นมีรัศมีเป็นรูปบัวตูมหรือลูกแก้วเล็กๆ พระพักตร์อมยิ้มเล็กน้อย ครองจีวรห่มเฉียง ชายจีวรเหนือพระอังสาซ้ายยาวลงมาถึงพระนาภี ปลายตัดเป็นเส้นตรง ชอบทำปางสมาธิ ชัดสมาธิราบ และฐานบางครั้งก็มีกลีบบัวคว่ำประกอบ (รูปที่ ๕๑) อย่างไรก็ตามบางครั้งขมวดพระเศวตบนพระเศียรก็หายไป

พระพุทธรูปสมัยลพบุรีที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์แต่เป็นขนาดเล็กมีอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่หล่อขึ้นตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา มักชอบสร้างเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่ององค์เดียว หรือหลายองค์อยู่เหนือฐานอันเดียวกัน สำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องนาคปรกปางสมาธิองค์เดียวนั้นอาจหมายถึงพระอาทิตย์พุทธเจ้าผู้สร้างโลก หรือพระพุทธรูปโฆษชยคุรุผู้รักษาโรคภัยไข้เจ็บก็ได้ องค์หลังนี้จะมีหมอน้ำมนต์หรือผลสมอวางอยู่ในพระหัตถ์ขวาเป็นประจำ สำหรับพระพุทธรูป ๓ องค์นั้นอาจหมายถึงพระพุทธรูปตรีกายในพุทธศาสนาเถรวาทนิกาย คือ นิรมาณกาย (กายที่ปิดเปื้อนได้) ธรรมกาย (พระธรรม) และสัมโพธิกาย (กายที่ตรัสรู้แล้ว) ก็ได้ (รูปที่ ๕๒) หรือมีจะนั้นก็ทำเป็นรูปพระรัตนตรัย มหายาน คือมีพระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลาง มีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่เบื้องขวา นางปัญญาบารมีหรือปรัชญาปารมิตาอยู่เบื้องซ้าย (รูปที่ ๕๓) นอกจากนี้ที่หล่อเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือนางปัญญาบารมีปลีกๆ ก็มี เทวรูปก็มี เป็นต้นว่า รูป

พระอิศวร พระนารายณ์ พระวิศ्वกรรม (รูปที่ ๕๔) เป็นต้น สำหรับ พระพิมพ์นั้นก็มีทั้งที่สร้างด้วยดินเผาและโลหะ มีอายุตั้งแต่ราวพุทธ ศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา พระพิมพ์ที่แสดงถึงพระพุทธรูปและรูปเท วัชราก็เป็นที่นิยมกันมากเช่นเดียวกัน พระพิมพ์สมัยลพบุรีมักมีรูป พระปรางค์เข้ามาประกอบอยู่ด้วยเสมอ

ในศิลปะลพบุรีได้ค้นพบภาพเหมือน เป็นต้นว่าพระรูปพระเจ้า ชัยวรมันที่ ๗ มหาราชของคัมพูชาแห่งอาณาจักรขอม สลักด้วยศิลาค้นพบที่ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ ๕๕) สำหรับ เครื่องสัมฤทธิ์ที่เป็นเครื่องใช้สอยก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่ หล่อขึ้นตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมา เป็นต้นว่า เครื่องบูชา เครื่องประดับราชรถ (รูปที่ ๕๖) คานหาม ฯลฯ ส่วนใหญ่มีลักษณะ งดงาม ได้กล่าวมาแล้วว่าเครื่องสัมฤทธิ์เหล่านี้ อาจเป็นของช่างไทย หล่อขึ้นตามแบบศิลปะขอมก็ได้ ในสมัยนี้ยังได้ค้นพบเครื่องดินเผา มีเคลือบสีน้ำตาล ที่เรียกกันว่าไหขอมอีกด้วย ภาชนะดินเผาเหล่านี้ ที่ปั้นเป็นรูปคนหรือสัตว์ก็มี (รูปที่ ๕๗) นำสันนิษฐานว่าปั้นและเผา ในประเทศไทยแล้วจึงส่งไปยังอาณาจักรขอม ทั้งนี้เพราะในประเทศ กัมพูชานั้นยังไม่เคยค้นพบซากเตาเผาเครื่องถ้วยชามแบบนี้เลย ที่ อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ ประเทศไทย ได้ค้นพบซากเตาเผาเครื่องถ้วยชามผลิตเครื่องดินเผา เคลือบสีน้ำตาลเงินอ่อนคล้ายเครื่องสังคโลกสมัยสุโขทัย แต่ก็ยังไม่เหมือน กันทีเดียว รวมทั้งเครื่องดินเผาเคลือบสีน้ำตาลด้วย

สำหรับสถาปัตยกรรมนั้น ก็คือปราสาทศิลาหรืออิฐที่สร้างเป็น พุทธสถานหรือเทวาลัย ที่เก่าที่สุดได้ค้นพบแต่เฉพาะที่หลังศิลา ตัว ปราสาทอิฐซึ่งใช้ช่างไม้สออาจหักพังไปหมดแล้ว เช่น ที่วัดทองทั่ว จังหวัดจันทบุรี ได้ค้นพบหน้าบันหรือหน้าจั่วศิลาซึ่งใช้ลวดลายแบบ ทับหลังขอมสมัยธาราหรือถาลาบริวัต และอาจมีอายุอยู่ในราวกลาง พุทธศตวรรษที่ ๑๒ (รูปที่ ๕๘) ที่วัดสุปฏิญาราม จังหวัดอุบลราชธานี มีทับหลังซึ่งอาจมีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ (รูปที่ ๕๙)

ที่ปราสาทเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ต่อแดนกับประเทศกัมพูชา เดิมมีปราสาทอิฐ ๑ หลัง มีทับหลังศิลาซึ่งคงมีอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๐๐ ต่อมาได้ขุดค้นพบทับหลังศิลาจากปราสาทองค์เหนืออีก ๔ ชิ้น เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๕๓๑ และต้น พ.ศ. ๒๕๓๒ นี้เอง ๒ ชิ้น (ทิศตะวันออกและตะวันตก) มีอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๒๕๐ และอีก ๒ ชิ้น (ทิศเหนือและใต้) มีอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๐๐ ปัจจุบันทั้ง ๕ ชิ้น รักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดปราจีนบุรี (รูปที่ ๖๐) ที่ปราสาทภูมิโพน อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ และปราสาทบ้านน้อย อำเภอวัฒนานคร จังหวัดปราจีนบุรี ทับหลังอาจสลักขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ สำหรับราวต้นและกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ก็มี เช่น ทับหลังศิลา ๒ ชิ้น ซึ่งค้นพบที่ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา สำหรับกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ก็มีเทวาลัยหรือปราสาทขangkang เมืองลพบุรี อันอาจจัดได้ว่าเป็นปราสาทขอมที่เก่าที่สุดที่ค้นพบทางภาคกลางของประเทศไทย ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เช่น ที่ปราสาทเมืองแขก อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ มีมากแห่ง เช่น ปราสาทตาเมือนธม อำเภอกาบเชิง ปราสาทบ้านพลวง อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย และปราสาทพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ฯลฯ ปราสาทพนมรุ้งนี้ได้สร้างติดต่อกันลงมานานเป็นระยะเวลาถึงประมาณ ๒๕๐ ปี ราวระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๗๕๐ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าตั้งอยู่ระหว่างทางเดินจากเมืองพระนคร (Angkor) ในประเทศกัมพูชามายังเมืองพิมายทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย สำหรับกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ได้แก่ปราสาทบ้านระแงง อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ ๖๑) เป็นพุทธสถานในลัทธิมหายานสมัยลพบุรีที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย สร้างก่อนปราสาทนครวัดเล็กน้อย มีลักษณะผิดแผกไปจากปราสาทขอมบ้าง เช่น ลายสลักที่ฐานมีลักษณะสูงชันมากและมีขอบอยู่ข้างบน* ขอบเช่นนี้ได้ปรากฏ

อยู่บนส่วนล่างของลายที่สลักบนยอดผนังเช่นเดียวกัน และนอกจากนี้ที่มูมปราสาทยังมีการย่อมุมมาก** รวมทั้งเครื่องบนหรือหลังคาซึ่งมีรูปครุฑแบกประกอบด้วย ปราสาทหินพิมายหันหน้าไปทางทิศใต้ สันนิษฐานว่าเพื่อรับกับถนนที่ตัดขึ้นมาจากประเทศกัมพูชา ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มหาราชองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรขอม สถาปัตยกรรมมีอยู่หลายแห่ง เช่น บ้านมีไฟหรือที่พักคนเดินทาง และโรงพยาบาลหรือโอรุคยศาลที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นในราชอาณาจักรของพระองค์ บ้านมีไฟได้แก่คู่อ่างต่างๆ ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เช่น ปราสาทคู่อ่าง จังหวัดชัยภูมิ กู่สันตรัตน์ จังหวัดมหาสารคาม โรงพยาบาล เช่น ที่เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรีสำหรับปราสาทที่สำคัญทางภาคกลางของประเทศไทยในสมัยนี้ก็คือ พระปราสาทสามยอด จังหวัดลพบุรี (รูปที่ ๖๒) ทัพหลังกำแพงวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี วัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี ทางภาคตะวันตกก็มี เช่น ที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี อันอาจจัดได้ว่าเป็นปราสาทขอมที่อยู่ทางทิศตะวันตกสุดทางภาคเหนือก็มี เช่น วัดพระพายหลวง ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง และวัดเจ้าจันทร์ อำเภอศรีสัชชนาลัย จังหวัดสุโขทัย เป็นต้น แห่งหลังนี้ก่อนที่จะแปลงเป็นวัดในสมัยสุโขทัย คงเป็นที่พักคนเดินทางของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มาก่อน อาจจัดได้ว่าเป็นปราสาทขอมที่อยู่ทางภาคเหนือสุดของประเทศไทย

* คำว่า “ฐาน” ที่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล ทรงใช้ในที่นี้ ทรงหมายถึงชุดลวดบัวประดับเชิงผนัง (สันติ)

** เพราะคำว่า “ย่อมุม” ใช้กันแพร่หลาย ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล จึงทรงใช้ โดยที่ทรงทราบว่า สมเด็จฯ กรมพระยानริศรานุวัดติวงศ์ มีลายพระหัตถ์ว่า “ย่อมุม” ควรเรียกว่า “ยกมุม” ซึ่งปัจจุบันนักวิชาการบางคนปรับปรุงเรียกว่า “เพิ่มมุม” (สันติ)

รูปที่ ๔๕

พระอุมมา

ศิลา สูง ๑.๑๐ เมตร พบที่อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพฯ
ศิลปะลพบุรีตอนต้น ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒

รูปที่ ๔๖

พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรย

สัมฤทธิ์ สูง ๔๘ ซม.

พบที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ

จังหวัดบุรีรัมย์ ศิลปะลพบุรีตอนต้น

พุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔

รูปที่ ๔๗

พระพุทธรูปนาคปรก

ศิลา สูง ๑.๑๓ เมตร พบที่วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ศิลปะลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

รูปที่ ๔๘ (ซ้าย)

พระพุทธรูปทรงเครื่องนาคปรก

ศิลา สูง ๑.๘๔ เมตร พบที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปปะลพบุรี ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ ๔๙ (ขวา)

เศียรพระพุทธรูปทรงเครื่องหรือเทวดา

ศิลา สูง ๒๑ ซม. พบที่วัดจันทาราม ตำบลบัวชุม

อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี ศิลปะลพบุรี ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ ๕๐

พระพุทธรูปขนาดปรก (เศียรขนาดหักหายไป)

ศิลา สูง ๑.๑๓ เมตร พบที่ปราสาทหินพิมาย

จังหวัดนครราชสีมา ศิลปะลพบุรี ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๕๑

พระพุทธรูปปางสมาธิ

ศิลา สูง ๑ เมตร พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
จังหวัดลพบุรี ศิลปะลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

รูปที่ ๕๒

พระพุทธรูปทรงเครื่อง ๓ องค์ หรือพระพุทธรูปตรีภัก
สัมฤทธิ์ สูง ๓๕ ซม. พบที่ตำบลดอนขวาง
อำเภอเมือง จังหวัดอุทัยธานี ศิลปะลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๑๙

รูปที่ ๕๓
พระพิมพ์รูปรัตนตรัยมหายาน
สัมฤทธิ์ สูง ๙.๙ ซม. ศิลปะลพบุรี
พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐

รูปที่ ๕๔

พระวิศ्वกรรม

สัมฤทธิ์ สูง ๓๐.๕ ซม. ย้ายมาจากอยุธยา พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
ศิลปประพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

รูปที่ ๕๕

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗(?)

ศิลา สูง ๑.๓๔ เมตร พบที่ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา
ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย
ศิลปะลพบุรี ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๕๖

ครุฑยุดนาค เครื่องประดับหน้าราชรถ

สัมฤทธิ์ สูง ๔๙.๕ ซม. ศิลปะลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

รูปที่ ๕๗
ไหรูปช้าง

ดินเผาเคลือบสีน้ำตาล สูง ๒๑ ซม.
ได้มาจากวัดสุทธจินดา จังหวัดนครราชสีมา
ศิลปะลพบุรี พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗

รูปที่ ๕๘

หน้าบันหรือหน้าจั่ว

ศิลา สูง ๖๑ x ๘๕ ซม. พบที่วัดทองทั่ว จังหวัดจันทบุรี

ศิลปะลพบุรีตอนต้น กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒

รูปที่ ๕๘
ทับหลัง

ศิลา ๖๗ x ๑๒ x ๔๘ ซม.

ปัจจุบันอยู่ที่วัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี
ศิลปะลพบุรีตอนต้น ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒

รูปที่ ๒๐
ทับหลัง

ศิลา ๑๓๓ x ๕๐ ซม. พบที่ปราสาทเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ
จังหวัดสระแก้ว ศิลปะลพบุรีตอนต้น พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓

รูปที่ ๖๑

ปราสาทหินพิมาย

จังหวัดนครราชสีมา ศิลปะลพบุรี กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ ๖๒
พระปรางค์สามยอด
จังหวัดลพบุรี ศิลปะลพบุรี ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ศิลปะเชียงใหม่
หรือล้านนา
(ศักราชยังไม่แน่นอน
ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือ ๑๘-๒๓)

บัดนี้ เรามาถึงศิลปะไทยอย่างแท้จริง คือศิลปะเชียงแสนหรือล้านนา สำหรับพระพุทธรูปในลัทธิเถรวาทแบบเชียงแสน ซึ่งส่วนมากพบทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แยกไว้เป็น ๒ รุ่น คือ รุ่นแรกเป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปแบบปาละของอินเดีย คือมีลักษณะพระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือลูกแก้ว ขมวดพระเกศาใหญ่ พระพักตร์กลม อมยิ้ม พระหนุ (คาง) เป็นปม พระองค์อวบอ้วน พระอุระนูน ชายจีวรเหนือพระอังสาซ้ายสั้น ปลายเป็นลายเขี้ยวตะขาบ ชอบทำปางมารวิชัย ชัดสมาธิเพชร แลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ฐานมีกสิปบัวคว่ำบัวหงายและเกสรบัวประกอบ หล่อด้วยสัมฤทธิ์ (รูปที่ ๖๓) และเชื่อกันว่าเป็นวัตถุที่ทำขึ้นตั้งแต่ครั้งชนชาติไทยแรกลงมาตั้งเป็นอิสระขึ้นทางภาคเหนือของประเทศไทยตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๖๐๐ ลงมา ประติมากรรมแบบนี้ที่ดังมากบางชิ้นพบที่เมืองเชียงแสน และในสมัยนั้นเมืองเชียงแสนอาจเป็นเมืองสำคัญ จึงได้ตั้งชื่อศิลปะแบบนี้ว่าศิลปะเชียงแสน อิทธิพลของศิลปะปาละทางภาคเหนือของประเทศไทยนั้น อาจเห็นได้ชัดจากพระพุทธรูปแบบปาละปางทรมานช้างนาฬาคีรี ซึ่งปัจจุบันนี้รักษาไว้ ณ วัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ และคงผ่านเข้ามายังภาคเหนือของประเทศไทยทางประเทศพม่า ซึ่งอาจเข้ามาตั้งแต่ครั้งอาณาจักรหริภุญชัย (ลำพูน) แล้วก็ได้

สำหรับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นที่ ๒ หรือเชียงใหม่ นั้น เป็นแบบที่มีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยเข้ามาปนแล้ว และคงมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือ ๒๑ ลงมา มีลักษณะพระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมที่สูงขึ้น หรือส่วนใหญ่เป็นรูปเปลวไฟ ขมวดพระเกศาเล็ก พระพักตร์มักเป็นรูปไข่ แต่บางครั้งก็ยังคงกลมอยู่ แม้พระองค์บางครั้งจะอวบอ้วนและพระอุระนูนตามแบบเดิม แต่ชายจีวรก็ยาวลงมาถึงพระนาภี ชอบทำประทับนั่งขัดสมาธิราบแลเห็นฝ่าพระบาทแต่เพียงข้างเดียว ฐานบางครั้งก็เรียบไม่มีลวดลายประกอบ (รูปที่ ๖๔)

บัดนี้ เรามาถึงศิลปะไทยอย่างแท้จริง คือศิลปะเชียงแสนหรือล้านนา สำหรับพระพุทธรูปในลัทธิเถรวาทแบบเชียงแสน ซึ่งส่วนมากพบทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แยกไว้เป็น ๒ รุ่น คือ รุ่นแรกเป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปแบบปาละของอินเดีย คือมีลักษณะพระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือลูกแก้ว ขมวดพระเกศาใหญ่ พระพักตร์กลม อมยิ้ม พระหนุ (คาง) เป็นปม พระองค์อวบอ้วน พระอุระนูน ชายจีวรเหนือพระอังสาซ้ายสั้น ปลายเป็นลายเขี้ยวตะขาบ ชอบทำปางมารวิชัย ชัดสมาธิเพชร แลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ฐานมีกليبบัวคว่ำบัวหงายและเกสรบัวประกอบ หล่อด้วยสัมฤทธิ์ (รูปที่ ๖๓) และเชื่อกันว่าเป็นวัตถุที่ทำขึ้นตั้งแต่ครั้งชนชาติไทยแรกลงมาตั้งเป็นอิสระขึ้นทางภาคเหนือของประเทศไทยตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๖๐๐ ลงมา ประติมากรรมแบบนี้ทั้งดงามมากบางชิ้นพบที่เมืองเชียงแสน และในสมัยนั้นเมืองเชียงแสนอาจเป็นเมืองสำคัญ จึงได้ตั้งชื่อศิลปะแบบนี้ว่าศิลปะเชียงแสน อิทธิพลของศิลปะปาละทางภาคเหนือของประเทศไทยนั้น อาจเห็นได้ชัดจากพระพุทธรูปแบบปาละปางทรมานช้างนาฬาคีรี ซึ่งปัจจุบันนี้รักษาไว้ ณ วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่ และคงผ่านเข้ามายังภาคเหนือของประเทศไทยทางประเทศพม่า ซึ่งอาจเข้ามาตั้งแต่ครั้งอาณาจักรหริภุญชัย (ลำพูน) แล้วก็ได้

สำหรับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นที่ ๒ หรือเชียงใหม่ นั้น เป็นแบบที่มีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยเข้ามาปนแล้ว และคงมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือ ๒๑ ลงมา มีลักษณะพระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมที่สูงชัน หรือส่วนใหญ่เป็นรูปเปลวไฟ ขมวดพระเกศาเล็ก พระพักตร์มักเป็นรูปไข่ แต่บางครั้งก็ยังคงกลมอยู่ แม้พระองค์บางครั้งจะอวบอ้วนและพระอุระนูนตามแบบเดิม แต่ชายจีวรก็ยาวลงมาถึงพระนาภี ชอบทำประทับนั่งขัดสมาธิราบแลเห็นฝ่าพระบาทแต่เพียงข้างเดียว ฐานบางครั้งก็เรียบไม่มีลวดลายประกอบ (รูปที่ ๖๔)

เมื่อราว พ.ศ. ๒๕๐๐ ชาวอเมริกันชื่อนายกริสโวลด์ (A.B. Griswold) ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกบางองค์ ที่มีจารึกว่าสร้างขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๐ ลงมา (รูปที่ ๖๕) เขาจึงได้พยายามที่จะอธิบายว่า พระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกและรุ่นหลังนั้นคงหล่อขึ้นในเวลาเดียวกัน คือ ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรเชียงใหม่ เมื่อพระองค์ทรงส่งช่างไปยังประเทศอินเดียเพื่อไปจำลองแบบมหาวีหารโพธิ์ที่พุทธคยามาสร้างขึ้นที่วัดเจ็ดยอดหรือโพธาราม นอกเมืองเชียงใหม่ทางทิศเหนือ เพื่อฉลองพุทธศตวรรษครบ ๒,๐๐๐ ปี พระพุทธรูปแบบปาละจึงได้มาแพร่หลายอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทยในขณะนั้น และมีอายุอ่อนกว่าศิลปะสุโขทัย ก่อนสมัยสุโขทัยนั้นพุทธศาสนาคงจะยังไม่ “แพร่หลายในหมู่ชนชาตินัก” ความข้อนี้ยังน่าสงสัยอยู่เพราะเหตุว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกที่มีจารึกนั้น ถ้าเทียบดูจะเห็นว่าฝีมือไม่งดงามเท่าพระพุทธรูปแบบซึ่งไม่มีจารึก และแบบหลังนี้ก็มีอยู่หลายองค์ พระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นแรกแบบที่มีจารึกอาจจะอยู่ในสมัยหลังกว่าบรรดาพระพุทธรูปที่ไม่มีจารึกก็ได้ การขุดค้นที่เมืองเชียงแสน หรือเมืองเก่าที่เชื่อกันว่าเป็นเมืองโบราณดั้งเดิมในสมัยเชียงแสนเท่านั้นที่จะตัดสินความข้อนี้ได้ ทฤษฎีที่ว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะศรีวิชัยทางภาคใต้ของประเทศไทย ก็ยังไม่มีความหลักฐานทางด้านโบราณคดีมายืนยันอย่างแน่นอนเช่นเดียวกัน

เมื่อเร็วๆ นี้มีผู้เสนอว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกไม่ได้วางพระหัตถ์ขวาในปางมารวิชัยอยู่กึ่งกลางพระชงฆ์ดังเช่นพระพุทธรูปแบบปาละ แต่วางอยู่เหนือพระชานุ (หัวเข่า) ขวาเหมือนพระพุทธรูปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปเชียงแสนรุ่นแรกในประเทศไทยอาจได้รับอิทธิพลมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียยิ่งกว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือแบบปาละ อย่างไรก็ตามในบรรดาพระพิมพ์และพระพุทธรูปสัมฤทธิ์พม่าที่เมือง

พุกาม บางองค์ก็วางพระหัตถ์ขวาอยู่กึ่งกลางพระชงฆ์ บางองค์ก็วางอยู่เหนือพระชานุ เหตุนั้นศิลปะอินเดียตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนืออาจปะปนกันอยู่ในเมืองพุกาม ประเทศพม่า แล้วจึงแพร่เข้ามายังภาคเหนือของประเทศไทยก็ได้ พระพุทธรูปปูนปั้นประทับนั่งในซุ้มยอดเจดีย์แปดเหลี่ยม วัดจามเทวี จังหวัดลำพูน (ด้านทิศตะวันตก) ในศิลปะพหุรูปชัยก็วางพระหัตถ์ขวาอยู่กึ่งกลางพระชงฆ์ ศาสตราจารย์บวสเชอสีเยกกล่าวว่า พระพุทธรูปที่วางพระหัตถ์ขวาอยู่บนพระชานุในศิลปะเชียงแสนรุ่นแรกอาจได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธรูปที่สิรปุระ (Sirpur) ทางภาคกลางของประเทศอินเดีย และจากบรรดาพระพุทธรูปที่วิรัตคุดตัก (Virat Cuttack) ในแคว้นโอริสสาทางทิศตะวันออกของประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๕ ยิ่งกว่าศิลปะแบบปาละ บางท่านก็มีความเห็นว่าพระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรกในประเทศไทยคงมีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ คืออาจจะเก่ากว่าพระพุทธรูปสุโขทัยรุ่นแรกเพียงเล็กน้อย หรืออยู่ในสมัยเดียวกันก็ได้

ในศิลปะแบบเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่ มีพระพุทธรูปทรงเครื่องอยู่บ้างเหมือนกัน เห็นจะหมายความว่า เป็นพระอนาคตพุทธเจ้า หรือพระพุทธรูปปางทรงثمانพระยามหาชมภู (รูปที่ ๖๖) ในสมัยนี้นิยมสร้างพระพุทธรูปด้วยแก้วและหินสีต่างๆ พระแก้วมรกตก็อาจเป็นพระพุทธรูปที่สลักขึ้นทางภาคเหนือของประเทศไทยในระยะนี้เช่นเดียวกัน แต่บางท่านก็ว่าเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในเกาะลังกาหรือประเทศอินเดียภาคใต้ ตามตำนานที่น่าเชื่อถือได้กล่าวว่า ได้ค้นพบพระแก้วมรกตองค์นี้ในพระเจดีย์ที่เมืองเชียงรายเมื่อราว พ.ศ. ๑๙๗๙ และต่อมาได้ตกไปอยู่เมืองลำปาง เมืองเชียงใหม่ และประเทศลาว ตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ขณะทรงพระยศเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกในสมัยกรุงธนบุรีเสด็จยกทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ได้ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ จึงได้

ทรงนำกลับมายังประเทศไทย พระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นหลังได้แพร่หลายออกไปจนถึงเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ตลอดจนถึงเมืองเชียงรุ่ง เชียงตุง แต่ฝีมือลู่แบบเชียงแสนไม่ได้ พระพิมพ์แบบเชียงแสนก็มีเหมือนกัน ส่วนมากหล่อด้วยโลหะ ประติมากรรมรูปเทวดา หรือรูปบุคคล (รูปที่ ๖๗) ก็มีอยู่เช่นเดียวกันแต่เป็นจำนวนน้อย

ในตอนปลายของศิลปะเชียงแสนรุ่นหลัง ที่เมืองพะเยาทางภาคเหนือของประเทศไทยราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๓ มีการสลักพระพุทธรูปหรือเรื่องราวในพุทธศาสนาด้วยศิลาทรายสีแดง ฝีมืองดงามพอใช้ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปตั้งอยู่บนฐานสูงมีรูปเทวดาและสัตว์ประกอบ (รูปที่ ๖๘)

สำหรับเครื่องถ้วยชามนั้น ถ้วยชามสังคโลกของไทยสมัยสุโขทัยได้ขึ้นมาทำอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทยในสมัยเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่ ดังอาจเห็นได้จากเครื่องถ้วยชามที่ทำขึ้น ณ เตาเวียงกาหลง อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย และที่อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ฯลฯ แต่ฝีมือเครื่องถ้วยชามสังคโลกสมัยสุโขทัยไม่ได้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะดินไม่ดีหรือฝีมือเสื่อมลงแล้ว ปรากฏว่าในการสงครามระหว่างอาณาจักรเชียงใหม่และอยุธยาในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ นั้น ชาวเมืองสวรรคโลก (ศรีสัชชาลัยเดิม) ซึ่งมีอาชีพในทางทำเครื่องถ้วยชาม ได้ถูกกวาดต้อนขึ้นไปอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทย จึงได้ผลิตถ้วยชามกันต่อมา เตาเวียงกาหลงได้ทำพระพุทธรูปด้วย ลักษณะพระพุทธรูปก็เป็นแบบเชียงแสนรุ่นหลังที่ได้รับอิทธิพลมาจากแบบสุโขทัยแล้ว แบบอย่างของพระพุทธรูปเหล่านี้ทำให้เราสามารถกำหนดอายุเครื่องถ้วยชามเตาเวียงกาหลงได้อย่างแน่นอน อยากรู้ที่ติการค้นคว้าเมื่อเร็ว ๆ นี้ปรากฏว่าที่อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ นั้น เตาบางเตาอาจมีอายุเก่ากว่าสมัยสุโขทัยก็ได้ เพราะไม่ได้ใช้อิฐประกอบในการสร้างเตาเลย บางท่านก็กล่าวว่าจะข้าง

เครื่องถ้วยชามจีนอาจอพยพลงมาอยู่ในอาณาจักรทางภาคเหนือของประเทศไทยและอาณาจักรสุโขทัยพร้อมๆ กันตั้งแต่ปลายสมัยราชวงศ์ซ่ง เมื่อประเทศจีนถูกพวกมองโกลรุกราน ปรากฏว่าเมื่อเร็วๆ นี้ ได้ค้นพบเครื่องถ้วยเคลือบสีขาวยุคเตาเวียงกาหลงเป็นจำนวนมาก มีลักษณะงดงาม

สำหรับสถาปัตยกรรมในศิลปะเชียงแสนนั้น ส่วนมากที่ยังเหลืออยู่ให้เห็นได้เป็นฝีมือในสมัยเชียงแสนรุ่นหลัง คือตั้งแต่ครั้งสมัยพ่อขุนมั่งรายสร้างนครเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๔๐ ลงมาทั้งนั้น เช่น พระเจดีย์สี่เหลี่ยม (รูปที่ ๖๙) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าได้รับอิทธิพลมาจากเจดีย์แบบทวารวดีที่วัดกุฎีทองหรือจามเทวี เมืองลำพูน (รูปที่ ๒๕) สำหรับพระเจดีย์เชียงแสนส่วนใหญ่เห็นจะเป็นแบบที่ได้รับอิทธิพลมาจากสุโขทัย ส่วนมากองค์พระเจดีย์เป็นทรงกลมแบบลังกา แต่มีฐานสูงย่อมุม พระเจดีย์แบบนี้มีอยู่หลายแห่งทางภาคเหนือของประเทศไทย เป็นต้นว่า พระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง (รูปที่ ๗๐) เป็นต้น นอกจากนี้ศิลปะศรีวิชัยก็ไม่ปรากฏขึ้นในศิลปะแบบเชียงแสนเหมือนกัน ดังอาจเห็นได้จากพระเจดีย์วัดป่าสัก ซึ่งพระเจ้าแสนภู พระราชนัดดาของพ่อขุนมั่งรายทรงสร้างขึ้นที่เมืองเชียงแสน ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นแบบศรีวิชัยผสมกับทวารวดีและสุโขทัย และมีอิทธิพลศิลปะมาจากเมืองพุกามเข้ามาประกอบด้วย อิทธิพลของศิลปะศรีวิชัยที่ขึ้นมายังภาคเหนือของประเทศไทยนี้คงจะผ่านขึ้นไปทางอาณาจักรสุโขทัย ในบรรดาสถาปัตยกรรมแบบเชียงแสนมีที่แปลกอยู่แห่งหนึ่ง คือวัดเจ็ดยอดหรือโพธาราม ณ จังหวัดเชียงใหม่ (รูปที่ ๗๑) เป็นสถาปัตยกรรมที่เลียนแบบมหาวิหารโพธิ์ที่พุทธคยาในประเทศอินเดีย เดิมเข้าใจกันว่าเป็นของที่สร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งประเทศพม่าสมัยเมืองพุกามได้แพร่อำนาจเข้ามายังภาคเหนือของประเทศไทยในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ แต่ภายหลังมีผู้พยายามอธิบายว่าได้สร้างขึ้นในรัชกาลของพระเจ้า

ดิโลกราช (พ.ศ. ๑๙๘๕-๒๐๓๑) เพื่อฉลองพระพุทธรูปศาสนาครบ ๒,๐๐๐ ปี ดังกล่าวมาแล้ว เรื่องนี้ยังคงถกเถียงกันอยู่ แต่ปูนปั้นรูปเทวดาที่ใช้แทนเป็นอิฐประกอบอาคารซึ่งก่อด้วยศิลาแลงนั้น คงปั้นขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นแน่ สำหรับโบสถ์วิหารในศิลปะแบบเชียงแสนที่ยังคงอยู่ในปัจจุบันนี้ส่วนมากเป็นสมัยหลัง และเนื่องจากดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทยถูกพม่าเข้าครอบครองระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ บรรดาโบสถ์วิหารจึงมีอิทธิพลของศิลปะพม่าเข้าไปปนอยู่ กุ้สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปในวิหารของศิลปะสมัยเชียงแสนรุ่นหลัง หรือเชียงใหม่ ก็มักก่อด้วยอิฐถือปูนได้อย่างสวยงามมาก

รูปที่ ๒๓

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

สัมฤทธิ์ สูง ๗๓ ซม. ศิลปะเชียงแสนหรือล้านนารุ่นเก่า
พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ (?)

รูปที่ ๒๔

พระพุทธรูปปางตรอยพระบาท

สัมฤทธิ์ สูง ๔๗ ซม. ศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่

พ.ศ. ๒๐๒๕

รูปที่ ๖๕

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

สัมฤทธิ์ สูง ๖๔ ซม. ศิลปะเชียงแสน พ.ศ. ๒๐๒๙

รูปที่ ๖๖
พระพุทธรูปทรงเครื่องปางมารวิชัย
สัมฤทธิ์ สูง ๖๒ ซม. ศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่
พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑

รูปที่ ๖๗

บุคคลประนมมือถือสังข์(?)

สัมฤทธิ์ สูง ๓๑.๕ ซม. ศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่

พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑

รูปที่ ๒๘

ฐานพระพุทธรูป

ศิลา ๗๐ ซม. พบที่จังหวัดพะเยา ศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่
พุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒

รูปที่ ๒๙

เจดีย์สี่เหลี่ยม

ใกล้เมืองเชียงใหม่ ศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่

พุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๗๐

พระธาตุลำปางหลวง
จังหวัดลำปาง ศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่
พุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒

รูปที่ ๗๑

วัดเจ็ดยอด หรือโพธาราม

จังหวัดเชียงใหม่ ศิลปะเชียงแสน

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือ ๒๐(?)

ศิลปะสุโขทัย
(พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐)

ศิลปะแบบสุโขทัยเริ่มต้นตั้งแต่เมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ประกาศตั้งกรุงสุโขทัยเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่ขอม เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๐๐ ศิลปะแบบสุโขทัยจัดได้ว่าเป็นศิลปะไทยที่งดงามที่สุดและมีลักษณะเป็นของตนเองมากที่สุด โดยเฉพาะในการสร้างพระพุทธรูป ในสมัยนี้สุโขทัยได้ติดต่อกับพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทนิกายลังกาวงศ์มาจากเกาะลังกา เหตุนี้อิทธิพลของศิลปะลังกาจึงมีต่อศิลปะสุโขทัยบ้าง แต่ส่วนมากมีอยู่แก่สถาปัตยกรรมยิ่งกว่าประติมากรรม พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ลอยตัวปางลีลาของสมัยสุโขทัย (รูปที่ ๗๒) งดงามไม่แพ้ประติมากรรมชิ้นเอกอื่นๆ ในโลก พระพุทธรูปของสุโขทัยอาจแบ่งออกได้เป็น ๔ หมวด ดังนี้คือ

๑. หมวดใหญ่ ซึ่งมีอยู่ทั่วไป เป็นลักษณะของศิลปะสุโขทัย โดยเฉพาะ มีลักษณะคือ พระรัศมีเป็นเปลว ขมวดพระเกศาเล็ก พระพักตร์รูปไข่ พระขนงโค้ง พระนาสิกงุ้ม (ตามแบบมหาบุรุษลักษณะจากอินเดีย) พระโอษฐ์อมยิ้มเล็กน้อย พระอังสาใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก ครองจีวรห่มเฉียง ชายจีวรยาวลงมาถึงพระนาภี ปลายเป็นลายเชี้ยวตะขาบ ชอบทำปางมารวิชัย ประทับขัดสมาธิราบ ฐานเป็นหน้ากระดานเกลี้ยง (รูปที่ ๗๓)

๒. หมวดกำแพงเพชร มีลักษณะดวงพระพักตร์ตอมนบกว้าง พระหนุเหลี่ยม คันพบน้อย (รูปที่ ๗๔)

๓. หมวดพระพุทธรชินราช พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระองค์ค่อนข้างอวบอ้วน นิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่มีปลายเสมอกัน หมวดนี้เชื่อกันว่าเริ่มสร้างครั้งแผ่นดินพระเจ้าลิไทย ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือหลังกว่านั้น (รูปที่ ๗๕)

๔. หมวดเบ็ดเตล็ด หรือหมวดวัดตระกวน หมวดนี้เป็นหมวดพระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่มีศิลปะแบบเชียงแสนและลังกาเข้ามาปนอยู่มาก บางองค์มีลักษณะชายสังฆาฏิหรือจีวรสั้น พระนลาฏแคบ แต่พระองค์และฐานมักเป็นแบบสุโขทัย ที่เรียกว่าแบบวัดตระกวนนั้น

เพราะได้พบพระพุทธรูปสุโขทัยแบบแปลกๆ เหล่านี้ที่วัดตระกวนในเมืองสุโขทัยเก่าเป็นครั้งแรก พระพุทธรูปแบบนี้บางองค์อาจเป็นพระพุทธรูปรุ่นแรกของศิลปะสุโขทัยก็ได้ ทั้งนี้ถ้าเราเชื่อว่าศิลปะเชียงแสนรุ่นแรกเกิดขึ้นก่อนศิลปะสุโขทัย บรรดาพระพุทธรูปปูนปั้นที่ค้นพบ ณ พระเจดีย์ทางทิศตะวันออกและในพระปรางค์วัดพระพายหลวง ซึ่งเป็นวัดเก่าในสมัยสุโขทัย ก็ควรจะอยู่ในลักษณะแบบนี้ทั้งสิ้น (รูปที่ ๗๖)

พระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่มีอิทธิพลของศิลปะลังกาเข้ามาปนอยู่มาก และจัดอยู่ในหมวดวัดตระกวนนั้นอาจเป็นพระพุทธรูปแบบสุโขทัยรุ่นแรกด้วย เมื่อกล่าวถึงพระพุทธรูปสุโขทัยที่มีอิทธิพลลังกาปน ก็จะต้องกล่าวถึงพระพุทธรูปสิ่งหนึ่งในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร (รูปที่ ๗๗) ประกอบ พระพุทธรูปสิ่งนี้นั้นตามตำนานกล่าวว่า ได้มาจากเกาะลังกาในรัชกาลพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ หรือพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่ลักษณะฝีมือช่างที่เห็นปรากฏอยู่เป็นศิลปะไทยปนลังกา จึงเป็นที่น่าสงสัยว่าโดยเหตุที่เคยไปประดิษฐานในเมืองต่างๆ หลายเมือง คือ เมืองนครศรีธรรมราช สุโขทัย อโยธยา กำแพงเพชร เชียงราย และเชียงใหม่ จึงอาจถูกขัดแต่งจนกลายเป็นพระพุทธรูปแบบฝีมือไทย หรือองค์เดิมสูญหายไปเสีย จึงหล่อขึ้นแทนใหม่ในสมัยสุโขทัยนี้ก็ได้ หรืออาจจะแต่งตำนานขึ้นเพื่อประกอบพระพุทธรูปให้ศักดิ์สิทธิ์โดยกล่าวว่ามาจากเกาะลังกาก็ได้เช่นเดียวกัน

ในสมัยสุโขทัย ขอบสร้างพระพุทธรูป ๔ อริยาบถ คือ นั่ง นอน ยืน เดิน พระพุทธรูปสุโขทัยที่สลักด้วยศิลาก็มีเหมือนกัน ในสมัยนี้มีเครื่องปูนปั้นที่ใช้ประดับอาคารอยู่เป็นจำนวนมาก ที่ปั้นเป็นพระพุทธรูปและสวยงามอย่างยิ่งนั้น อยู่ที่วัดตระพังทองกลาง นอกเมืองสุโขทัยเก่าทางทิศตะวันออก (รูปที่ ๗๘) เป็นรูปพระพุทธรูปองค์กำลังเสด็จลงมาจากดาวดึงส์ คล้ายกับจิตรกรรมฝาผนังที่วิหารเหนือ เมือง

โปลอนนารูวะ เกาะลังกา ซึ่งวาดขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ มาก รวมทั้งพระพุทธรูปที่เมืองพุกามในประเทศพม่าด้วย เหตุนั้น รูปพระพุทธรูปองค์กำลังเสด็จลงมาจาดาวดึงส์ในศิลปะสุโขทัยคงได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะลังกาหรือศิลปะพม่า และกลายมาเป็นต้นเค้าของพระพุทธรูปลีลาลอยตัวสัมฤทธิ์ในสมัยสุโขทัยนั่นเอง สำหรับพระพิมพ์สมัยสุโขทัยนี้ก็มีทั้งทำด้วยดินเผาและโลหะ ที่น่าชมก็คือพระพุทธรูปปางลีลา หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่าพระกำแพงเขย่ง (คำว่าเขย่งนั้นคงหมายถึงปางลีลานั้นเอง และคำว่ากำแพงก็คงมาจากชื่อเมืองกำแพงเพชร เพราะได้ค้นพบพระพิมพ์เป็นจำนวนมากที่เมืองนั้น)

ในสมัยสุโขทัยนี้นิยมสร้างพระพุทธรูปด้วย มีทั้งทำด้วยศิลาและสัมฤทธิ์ ที่สำคัญคือพระพุทธรูปหรือครอรอยพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่ได้มาจากวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จารึกสมัยสุโขทัยยกย่องว่าพระเจ้าลิไทยโปรดให้จำลองรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนกูฎ (Adam's Peak) ในเกาะลังกามาประดิษฐานไว้บนยอดเขาหลายแห่งในอาณาจักรสุโขทัย สำหรับจิตรกรรมสมัยสุโขทัยแม้มีตัวอย่างเหลือให้เห็นน้อยมาก แต่ภาพสลักบนเพดานหินในอุโมงค์มณฑปวัดศรีชุมนอกเมืองสุโขทัยเก่า เกี่ยวกับเรื่องชาดกต่างๆ (รูปที่ ๗๙) ก็เป็นพยานถึงศิลปะในการทำภาพสลักลายเส้นในสมัยนี้ได้เป็นอย่างดี และแสดงให้เห็นว่าคงได้รับอิทธิพลจากศิลปะลังกาสมัยโปลอนนารูวะอีกเช่นเดียวกัน

ในสมัยนี้มีการหล่อเทวรูปสัมฤทธิ์ขึ้นหลายองค์ เป็นต้นว่า รูปพระอิศวร พระอุมา พระนารายณ์ พระพรหม และพระหริหระ คือพระอิศวรและพระนารายณ์ผสมกันเป็นองค์เดียว (รูปที่ ๘๐) ลักษณะพระพักตร์ก็เหมือนกับพระพุทธรูปสุโขทัยหมวดใหญ่นั้นเอง ต่างกันแต่เครื่องแต่งองค์เท่านั้น ลักษณะของเครื่องทรงและอารมณ์ของเทวรูปเหล่านี้ อาจทำให้กำหนดได้ว่าองค์ไหนหล่อขึ้นก่อน และองค์ไหน

หล่อขึ้นภายหลัง การที่สมัยสุโขทัยซึ่งนับถือพุทธศาสนาลัทธิลังกา
วงศ์อย่างแน่นแฟ้น จำต้องหล่อเทวรูปขึ้นด้วย ก็เพราะเหตุว่าในสมัย
โบราณนั้น พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงนับถือพุทธศาสนาจำต้องอุปถัมภ์
ศาสนาพราหมณ์เพื่อประกอบพระราชพิธีต่างๆ และเพื่อการปกครอง
ประเทศ เช่นเกี่ยวกับการตัดสินอรรถคดี เพราะพราหมณ์เป็นผู้
รักษาคัมภีร์ธรรมศาสตร์ เป็นต้น แม้ในปัจจุบันก็ยังมีพราหมณ์เป็นผู้
ประกอบพระราชพิธีบางพิธีในพระบรมมหาราชวังอยู่

ในสมัยสุโขทัยมีการทำเครื่องถ้วยชามด้วยดินเผาเคลือบที่เรียก
ว่าเครื่องสังคโลก (รูปที่ ๘๑) ซึ่งคงได้รับแบบอย่างมาจากช่างจีน
และช่างขอม และได้ส่งออกไปขายเป็นสินค้าออกไกลๆ เป็นต้นว่า ที่
เกาะญี่ปุ่น ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย จนกระทั่งถึงเกาะบอร์เนียว แต่ไม่
ได้ทำเฉพาะเครื่องถ้วยชามและตุ๊กตาเท่านั้น ได้ทำของเกี่ยวแก่พระ
พุทธศาสนา เป็นต้นว่า เศียรนาค และทวารบาล ซึ่งใช้เป็นเครื่องตกแต่ง
โบสถ์วิหารด้วย ในสมัยต่อมาเครื่องสังคโลกของสุโขทัยได้ขึ้นไป
ทำกันอยู่ทางภาคเหนือของประเทศไทยดังได้กล่าวมาแล้วในศิลปะ
เชียงใหม่ แต่เดิมเชื่อกันว่าเครื่องสังคโลกคงเลิกทำในต้นพุทธศตวรรษ
ที่ ๒๑ เนื่องจากการสงครามระหว่างอาณาจักรอยุธยาสมัยสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถกับอาณาจักรเชียงใหม่สมัยพระเจ้าติโลกราช แต่
ในปัจจุบันได้ค้นพบเรือสินค้าหลายลำที่จมอยู่นอกฝั่งตะวันออกของ
ประเทศไทยมีเครื่องสังคโลกบรรจุอยู่ในเรือพร้อมกับเครื่องลาย
ครามสมัยราชวงศ์หมิงของจีน (พ.ศ. ๑๙๑๑-๒๑๘๗) รวมทั้งใช้การ
กำหนดอายุด้วยวิธีคาร์บอน ๑๔ จากเศษไม้ของเรือ จึงสันนิษฐานกัน
ใหม่ว่าเครื่องสังคโลกของไทยอาจทำกันลงมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษ
ที่ ๒๒ และล้มเลิกไปเนื่องจากการทำสงครามระหว่างไทยกับพม่าเมื่อ
ครั้งเสียพระนครศรีอยุธยา ครั้งที่ ๑

สำหรับพระเจดีย์แบบสุโขทัยอาจแบ่งออกได้เป็น ๓ แบบ คือ
๑. เจดีย์แบบสุโขทัยแท้ ทำฐานเป็นสี่เหลี่ยม ๓ ชั้น ตั้งซ้อน

กันขึ้นไปแล้วถึงองค์เจดีย์เหลี่ยมย่อมุม ยอดเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือรูปดอกบัวตูม เป็นต้นว่าพระเจดีย์ที่วัดมหาธาตุ กลางเมืองสุโขทัยเก่า และพระเจดีย์องค์กลางที่วัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองศรีสัชนาลัย (รูปที่ ๘๒) เมืองที่สำคัญในสมัยสุโขทัยล้วนมีเจดีย์แบบทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ทั้งสิ้น เช่น เมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย พิษณุโลก กำแพงเพชร ตาก และเพชรบูรณ์

๒. **เจดีย์ทรงกลมแบบลังกา** คงได้รับอิทธิพลมาจากเกาะลังกา พร้อมกับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ (รูปที่ ๘๓) พระเจดีย์ข้างล้อมก็จัดอยู่ในจำพวกนี้ มีข้อที่น่าสังเกตคือ เจดีย์ทรงกลมในสมัยสุโขทัยยังไม่มีเสาด้านเหนือบัลลังก์ยอดองค์ระฆังรองรับปล้องโฉน เช่นเจดีย์ทรงกลมในสมัยอยุธยาที่ส่วนล่างขององค์ระฆังมักมีลายกลีบบัวประกอบซึ่งอาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะพม่า ซึ่งได้รับมาจากศิลปะปาละของอินเดียอีกต่อหนึ่ง

๓. **เจดีย์แบบศรีวิชัย** คือเจดีย์ที่มีฐานและองค์ระฆังสูงทำเป็นสี่เหลี่ยม บางทีก็มีคูหาประดิษฐานพระพุทธรูป บางทีก็ไม่มี ตอนบนเป็นพระเจดีย์ทรงกลมแบบลังกา และเจดีย์องค์เล็กๆ ประกอบอยู่ที่สี่มุม เป็นต้นว่ามณฑปวัดเขาใหญ่ และเจดีย์รายบางองค์ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย (รูปที่ ๘๔) ศิลปะศรีวิชัยคงแพร่หลายขึ้นมาเมื่ออาณาจักรสุโขทัยแผ่อำนาจลงไปทางใต้ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช อย่างไรก็ดีมีบางท่านกล่าวว่าเจดีย์แบบนี้อาจได้รับแบบอย่างมาจากศิลปะพม่าที่เมืองพุกามมากกว่า

มีเจดีย์อยู่องค์หนึ่งทางทิศตะวันออกนอกเมืองสุโขทัยเก่า เรียกกันว่าเจดีย์สูง มีฐานสี่เหลี่ยมย่อมุมแล้วจึงถึงองค์ระฆังทรงกลมแบบลังกาตามลำดับ (รูปที่ ๘๕) เจดีย์แบบนี้อาจเป็นต้นเค้าของเจดีย์ทรงเดียวกัน แต่ก็มีรูปร่างสูงและมีเครื่องประดับมากขึ้นในตอนต้นของสมัยอยุธยาทางภาคกลางของประเทศไทยก็ได้ เช่น เจดีย์วัดพระแก้ว อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท (รูปที่ ๘๖) เป็นต้น

สถาปัตยกรรมของพุทธศาสนาแบบสุโขทัยที่เลียนแบบลพบุรี คือเป็นรูปปราสาทขอม แต่แก้เป็นปราสาทไทย คือทรงสูงชะลูดขึ้นกว่าเดิม ก็มีอยู่เช่นเดียวกัน เป็นต้นว่าที่วัดศรีสวย เมืองสุโขทัยเก่า ซึ่งสันนิษฐานว่าศิลาแลงข้างล่างนั้นเดิมขอมเป็นผู้ก่อ แต่ยังไม่สำเร็จ ไทยมาต่อเติมให้สำเร็จด้วยอิฐ และแต่เดิมสร้างเป็นเทวาลัยในศาสนาพราหมณ์ มาดัดแปลงให้เป็นวัดในพุทธศาสนาในภายหลัง ส่วนพระปราสาท ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเชลียง อำเภอศรีสัชชนาลัยนั้น คงมาซ่อมเพิ่มเติมในสมัยอยุธยา ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ (สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) และปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ (สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ) เสียแล้ว

สำหรับโบสถ์วิหารสมัยสุโขทัย บางแห่งก็แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะลังกาในสมัยโพลนารูวะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘) มาก ดังอาจเห็นได้จากซากวิหารพระอัญญาเรศ (คือพระยืนสูง ๑๘ ศอก ตามคติลังกา) ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก ก่อนซ่อม โดยทั่วไปวิหารสมัยสุโขทัยจะใหญ่กว่าโบสถ์ ผนังก็มักเจาะเป็นช่องลูกกรงเล็กๆ แทนหน้าต่าง มณฑปวัดศรีชุมสร้างด้วยผังแปลกประหลาด คือมีผนัง ๒ ชั้น มีบันไดอยู่กลางซึ่งอาจเดินขึ้นไปจนถึงด้านหลังพระพุทธรูปและหลังคาได้ (รูปที่ ๘๗) นำสันนิษฐานว่าคงได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะลังกาสมัยโพลนารูวะ ซึ่งสร้างผนัง ๒ ชั้นให้ดินประทักษิณรอบพระพุทธรูปภายในวิหารได้ แต่ไทยเราเอามาดัดแปลงเสียใหม่ หรือได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะพม่าที่เมืองพุกาม ซึ่งชอบสร้างผนัง ๒ ชั้น มีบันไดอยู่ภายในสำหรับเดินขึ้นไปชั้นบนและระเบียงเอง ซึ่งมีจิตรกรรมฝาผนังก็ได้ การสลักศิลาเลียนแบบเครื่องไม้ เช่นที่วัดเชตุพน นอกเมืองสุโขทัยเก่าทางทิศใต้ และรั้วศิลาแลงล้อมรอบวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเชลียง ก็อาจได้รับแบบอย่างมาจากศิลปะลังกาที่เมืองโพลนารูวะ คือนิสสังกตามณฑปเช่นเดียวกัน

รูปที่ ๗๒

พระพุทธรูปปางลีลา

สัมฤทธิ์ สูง ๑.๑๖ เมตร พระระเมียงวัดเบญจมบพิตร

กรุงเทพฯ ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๗๓
พระพุทธรูปปางมารวิชัย
สัมฤทธิ์ สูง ๑ เมตร ศิลปะสุโขทัย
พุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๗๔

เศียรพระพุทธรูป

สัมฤทธิ์ สูง ๗๐ ซม.

ศิลปะสุโขทัย หมวกกำแพงเพชร

พุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๗๕

พระพุทธชินราช

สัมฤทธิ์

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก

ศิลปะสุโขทัยปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๗๖ (ซ้าย)

พระพุทธรูปปูนปั้นระฆายลี

สูง ๘๓ ซม. พบที่วัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัย

ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ रामคำแหง จังหวัดสุโขทัย

ศิลปะสุโขทัย หมวกวัดตระกวน (รุ่นต้น?) ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘(?)

รูปที่ ๗๗ (ขวา)

พระพุทธรูปหินศิลา

สัมฤทธิ์กะไหล่ทอง สูง ๗๓ ซม. ศิลปะสุโขทัย

พระพุทธรูปยืน ๑๑ องค์
เป็นภาพเขวลาแห่งพระพุทธรูป
เวียงจันทน์บนเนินศิลาบดสี

รูปที่ ๗๘ (ขวา)

ภาพสลักเรื่องโคขานนิยชาดก

บนเพดานหินในอุโมงค์มณฑปวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย

ภาพขนาด ๒๘ x ๔๘ ซม. ศิลปะสุโขทัย

พุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๗๘ (ซ้าย)

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

บนบันได วัดตระพังทองกลาง จังหวัดสุโขทัย

ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๘๐ (ซ้าย)

พระหริหระ

สัมฤทธิ์ สูง ๑.๔๘ เมตร

ศิลปะสุโขทัย

รูปที่ ๘๑ (ขวา)

เครื่องสังคโลก

ดินเผาเคลือบ ข้างสูง ๒๐.๗ ซม.

ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๑

รูปที่ ๘๒
พระเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์
วัดเจดีย์เจ็ดแถว อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย
ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๘๓

พระเจดีย์

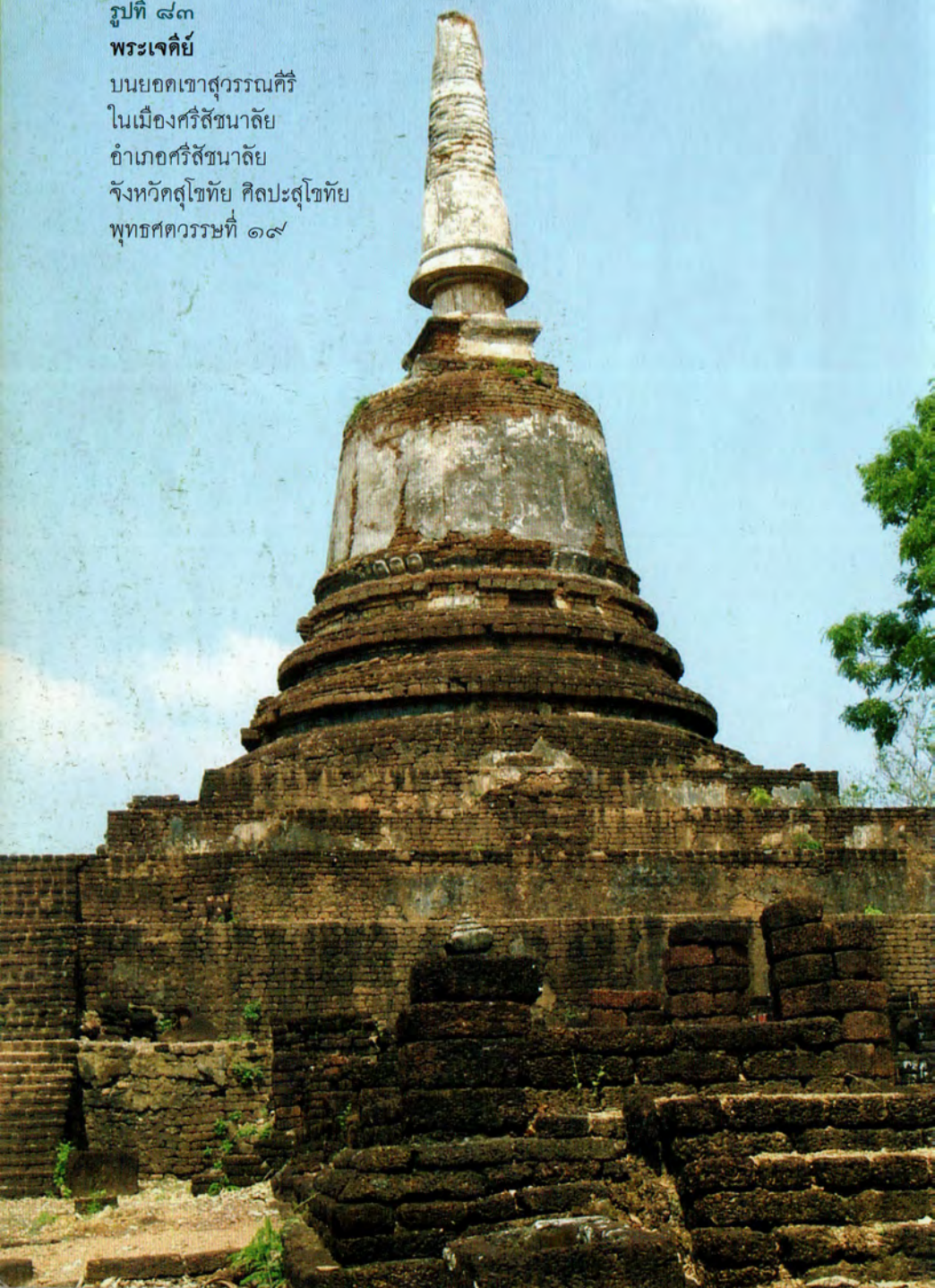
บนยอดเขาสุวรรณคีรี

ในเมืองศรีสัชนาลัย

อำเภอศรีสัชนาลัย

จังหวัดสุโขทัย ศิลปะสุโขทัย

พุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ ๘๔

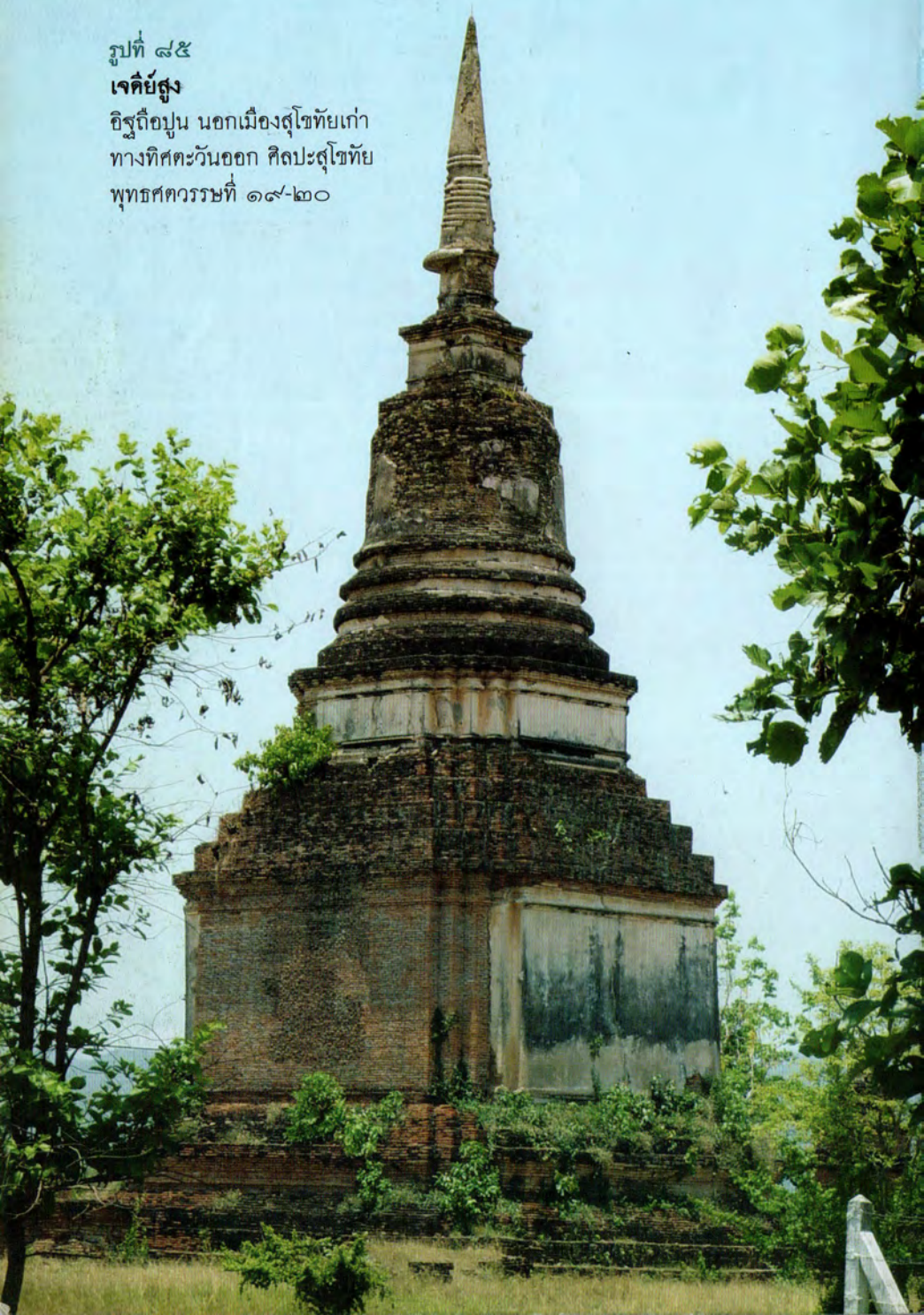
พระเจดีย์ราย

ในวัดเจดีย์เจ๊กแถว อำเภอศรีษัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย
ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๙

รูปที่ ๘๕

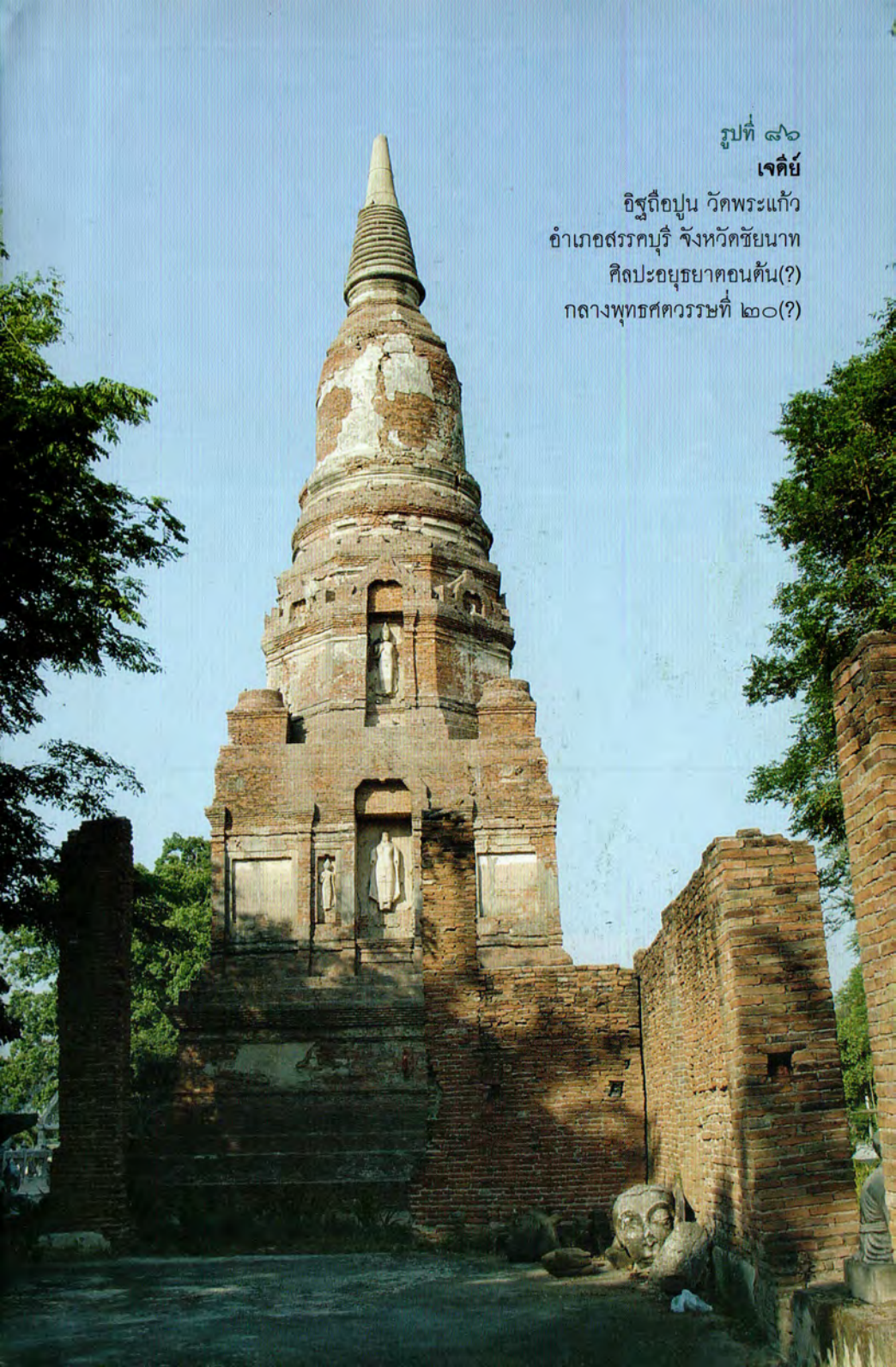
เจดีย์สูง

อิฐถือปูน นอกเมืองสุโขทัยเก่า
ทางทิศตะวันออก ศิลปะสุโขทัย
พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐

รูปที่ ๙๖
เจดีย์

อิฐถือปูน วัดพระแก้ว
อำเภอสรรคบุรี จังหวัดชัยนาท
ศิลปะอยุธยาตอนต้น(?)
กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐(?)

รูปที่ ๘๗

มณฑปวัดศรีชุม

นอกเมืองสุโขทัยเก่าทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
จังหวัดสุโขทัย ศิลปะสุโขทัย ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

ศิลปะอุททอง
(ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๒๐)

ในขณะที่เกิดมีศิลปะเชียงแสนขึ้นทางภาคเหนือสุดของประเทศ
ไทย และศิลปะสุโขทัยทางภาคเหนือ ทางภาคกลางของประเทศไทย
ก็เกิดมีศิลปะแบบหนึ่งขึ้น คือศิลปะแบบอู่ทอง ดังที่ได้เคยกล่าวมา
แล้วว่าดินแดนทางภาคกลางของประเทศไทยนั้นเคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักร
ทวารวดี และต่อมาก็ถูกชาวขอมเข้าครอบครอง ศิลปะแบบอู่ทอง
จึงเป็นศิลปะที่มีอิทธิพลจากที่ต่างๆ มาผสมกัน แต่ช่างที่ทำงาน
ไทย เนื่องจากเรายังไม่ทราบถึงประวัติศาสตร์ทางตอนกลางของ
ประเทศไทยในสมัยนี้กันแน่ชัด รวมทั้งปัจจุบันนี้ได้ทราบกันแล้วว่า
เมืองอู่ทองในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีได้ร้างไปก่อนสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสร้างพระนครศรีอยุธยาพร้อม ๓๐๐ ปี จึงมี
ผู้เห็นว่าศิลปะสมัยนี้ไม่ควรใช้คำว่าศิลปะสมัยหรือแบบอู่ทอง บาง
ท่าน เสนอว่าควรเรียกว่าศิลปะอโยธยาเพราะเชื่อว่ามีเมืองอโยธยา
ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของพระนครศรีอยุธยาและสร้างมาก่อนการ
ตั้งพระนครศรีอยุธยา บางท่านก็เสนอว่าควรเรียกว่าสกุลช่างสุพรรณ
บุรี-สรรคบุรี เพราะเชื่อว่าพระพุทธรูปแบบอู่ทองได้ค้นพบมาก ณ
ที่สองแห่งนั้น เรื่องนี้จำต้องสับสนกันไป โดยเฉพาะการขุดค้นหา
ร่องรอยของโบราณสถานสมัยอโยธยา และการพิสูจน์ดูว่าพระพุท
ธรูปแบบอู่ทองได้ค้นพบที่จังหวัดสุพรรณบุรีและอำเภอสรรคบุรี
จังหวัดชัยนาท เป็นจำนวนมากกว่าที่อื่นจริงหรือไม่

พระพุทธรูปแบบอู่ทองอาจแบ่งได้เป็น ๓ แบบ คือ

แบบที่ ๑ มีอิทธิพลของศิลปะทวารวดีและขอมผสมกัน* แบบ

* ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงให้นำนักที่อิทธิพลจากศิลปะ
ทวารวดีจึงทรงกำหนดอายุพระพุทธรูปอู่ทอง แบบที่ ๑ ไว้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗-
๑๘ หากลดความสำคัญของอิทธิพลจากศิลปะทวารวดี กำหนดอายุของพระพุท
ธรูปอู่ทองแบบที่ ๑ ก็จะปรับลงเป็นพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ โดยจะเป็นผลให้กำหนด
อายุของพระพุทธรูปอู่ทองแบบที่ ๒ และแบบที่ ๓ ลดลงตามลำดับ แบบละราว ๑
ศตวรรษ (สันติ)

นี้เป็นแบบแรกและมีอยู่น้อย (รูปที่ ๘๘) อาจเกิดขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ พระรัศมีมักเป็นรูปดอกบัวตูม เครื่องแต่งพระพักตร์และจีวรยังคงคล้ายแบบทวารวดีอยู่ แต่พระพักตร์ก็เป็นสี่เหลี่ยมตามแบบขอม และมีไรพระศกแล้ว สำหรับพระพุทธรูปศิลา บางครั้งก็สลักพระหัตถ์ต่างหาก แล้วนำมาต่อเติมเข้าภายหลังตามแบบทวารวดี

แบบที่ ๒ มีอิทธิพลของศิลปะขอมหรือลพบุรีมากยิ่งขึ้น พระรัศมีบนพระเกตุมาลาหรือเมาลีเป็นเปลว (รูปที่ ๘๙) แบบนี้คงเกิดขึ้นหลังแบบแรก และมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

แบบที่ ๓ มีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยเข้ามาปะปนอยู่มาก แต่ลักษณะของแบบอุทอง คือ มีไรพระศก และฐานเป็นหน้ากระดาน แอ่นเป็นร่องเข้าข้างในยังคงอยู่แบบนี้คงเกิดขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ (รูปที่ ๙๐) ได้ค้นพบเป็นจำนวนมากในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ มีบางท่านเสนอว่าพระพุทธรูปแบบนี้ควรจัดเป็นศิลปะอยุธยาตอนต้น แต่เนื่องจากลักษณะของแบบอุทองยังคงอยู่ ผู้เขียนจึงได้จัดไว้ในศิลปะแบบอุทอง

ลักษณะประจำของพระพุทธรูปแบบอุทองก็คือมีไรพระศก ชายจีวรหรือสังฆาฎิยาว ปลายตัดเป็นเส้นตรง ประทับนั่งขัดสมาธิราบปางมารวิชัย และฐานซึ่งเรียกว่าฐานหน้ากระดานแอ่นเป็นร่องเข้าข้างใน สำหรับรัศมีเป็นเปลวเหนือเศียรพระพุทธรูปในประเทศไทย อาจเริ่มเกิดขึ้นในศิลปะอุทอง แบบที่ ๒ (พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙) นี้ก็ได้ ถ้าเป็นจริง ก็อาจหมายความว่าศิลปะอุทอง แบบที่ ๒ ให้อิทธิพลรัศมีเป็นเปลวแก่ศิลปะสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐) และศิลปะสุโขทัยให้อิทธิพลแก่พระพุทธรูปลังการุ่นหลังอีกต่อหนึ่ง

สำหรับสถาปัตยกรรมแบบอุทองนั้น อาจสงเคราะห์เอาพระมหาธาตุ จังหวัดชัยนาท (รูปที่ ๙๑) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะ

สุโขทัยกับศรีวิชัยผสมกันเข้าไว้ด้วยได้ สำหรับศิลปะสุโขทัยก็คือ
เจดีย์ทรงกลม ศิลปะศรีวิชัยก็คือฐานสี่เหลี่ยมมีมุขและเจดีย์เล็กๆราย
รอบเจดีย์ทรงกลม นอกจากนี้ก็มีพระปรางค์องค์ใหญ่ในวัดพระศรี
รัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ซึ่งแต่เดิมเราจัดไว้ในสมัยเดียวกับปรา
สาทนครวัดในประเทศกัมพูชา (ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗) แต่ศาส
ตราจารย์บวสเชอลีเย่ ชาวฝรั่งเศสผู้เชี่ยวชาญศิลปะขอมกล่าวว่า
อาจสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ (รูปที่ ๙๒) มีลักษณะผิด
แปลกจากปรางค์สมัยลพบุรีหรือขอม เพราะย่อมุมมากและลวดลาย
บนฐานปรางค์ก็สูงขึ้นกว่าแต่ก่อนจนเกือบเท่ากับระดับของทับหลังมุข
ทางด้านหน้า อาจจัดได้ว่าเป็นต้นเค้าของปรางค์ไทยในสมัยต่อมา

รูปที่ ๘๘

พระพุทธรูปยืน

ศิลา สูง ๑.๔๘ เมตร ได้มาจากวัดกุฎี จังหวัดปราจีนบุรี
ศิลปะชู่ทอง แบบที่ ๑ พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘

รูปที่ ๘๘

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

สัมฤทธิ์ สูง ๕๓ ซม. ศิลปะอู่ทอง แบบที่ ๒

พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

รูปที่ ๙๐

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

สัมฤทธิ์ สูง ๕๕ ซม. พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอู่ทอง แบบที่ ๓

พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐

รูปที่ ๘๑

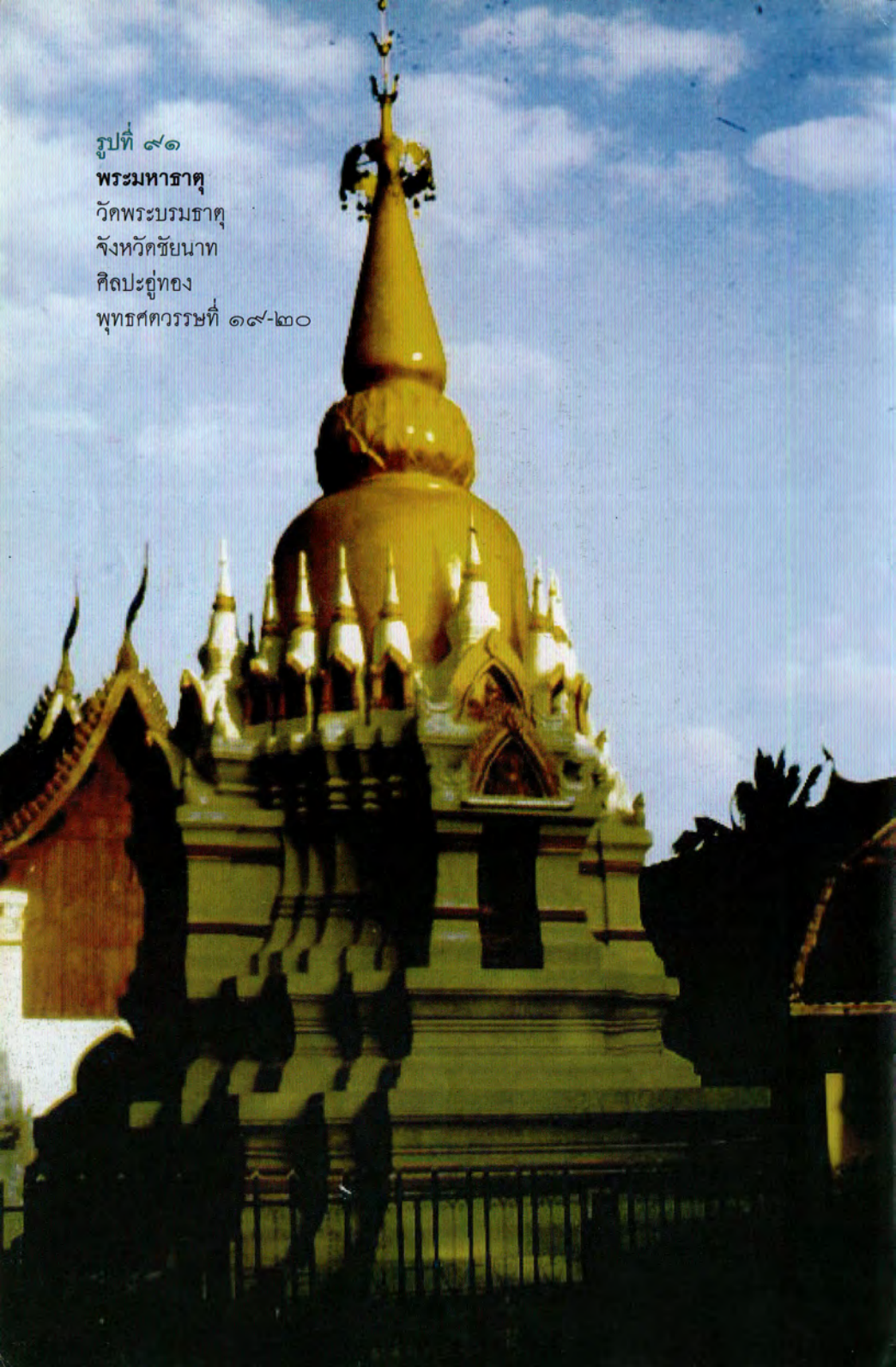
พระมหาธาตุ

วัดพระบรมธาตุ

จังหวัดชัยนาท

ศิลปะสุโขทัย

พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๐

รูปที่ ๙๒

พระปรางค์องค์ใหญ่

ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
ศิลปะอู่ทอง พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

ศิลปะอยุธยา
(พุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๓)

ศิลปะอยุธยาเริ่มตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสร้างพระนครศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๙๓ ลงมาจนเสียกรุงฯ ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

สำหรับพระพุทธรูปในสมัยนี้อาจแบ่งออกได้ดังนี้ คือ

ในยุคแรก ทำตามอย่างฝีมือช่างอู่ทอง แบบที่ ๒-๓ ศิลปะอู่ทอง แบบที่ ๒ ได้แพร่หลายอยู่ในแถบกรุงศรีอยุธยาก่อนที่พระเจ้าอู่ทอง จะทรงตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี ดังอาจเห็นได้จากพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ วัดพนัญเชิง ปรากฏว่าสร้างก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา ๒๖ ปี ศิลปะแบบอู่ทองนี้คงแพร่หลายต่อลงมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) ดังอาจเห็นได้จากพระพุทธรูปที่ขุดพบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ ซึ่งสร้างครั้งสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา พ.ศ. ๑๙๗๖-๑๙๙๑) พระราชบิดาของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปอู่ทอง แบบที่ ๓ ทั้งสิ้น (รูปที่ ๙๐) แต่ปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๐๐๑ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตรัสสั่งให้หล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ พระชาติขึ้นชุดหนึ่ง ปัจจุบันนี้ได้ค้นพบรูปพระโพธิสัตว์ชุดนี้บางรูป ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้าง (รูปที่ ๙๓) จะเห็นว่ารูปเหล่านี้มีทั้งศิลปะลพบุรีหรืออู่ทองและสุโขทัย คละกันอยู่ จึงอาจกล่าวได้ว่าในระยะนี้เองศิลปะอู่ทองได้เปลี่ยนไปเป็นศิลปะอยุธยา

ในยุคที่ ๒ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เสด็จขึ้นไปเสวยราชสมบัติ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๖ และศิลปะแบบสุโขทัย ก็ได้ลงมาแพร่หลายยังกรุงศรีอยุธยามากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเกิดมีประติมากรรมที่มีลักษณะเป็นแบบอยุธยาอย่างแท้จริง ปรากฏแพร่หลายขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (พ.ศ. ๒๐๓๔-๒๐๗๒) ลงมาจนเสียกรุงฯ ครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ประติมากรรมแบบนี้เป็นแบบที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะสุโขทัย แต่รุ่นแรกก็ยังคงมีลักษณะ

ของแบบอุททองปะปนอยู่บ้าง เช่น มีไรพระศกและชายจีวรปลายตัด เป็นเส้นตรง เป็นต้น ส่วนมากไม่งามเท่าแบบสุโขทัย คือดูมีชีวิตจิตใจน้อยกว่า แต่ฐานนั้นมีลวดลายเครื่องประดับมากมาย (รูปที่ ๔๔)

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๒๓๑) นิยมสลักพระพุทธรูปด้วยศิลา (รูปที่ ๔๕) เชื่อกันว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ไทยปราบปรามประเทศกัมพูชาได้ จึงนิยมใช้ศิลาสลักพระพุทธรูปอย่างในประเทศนั้นกันอยู่พักหนึ่ง แต่ความจริงพระพุทธรูปแบบอยุธยาที่สร้างด้วยศิลาทrayายก็มีอยู่แล้วก่อน ๒ รัชกาลนั้น ในระยะนี้พระพุทธรูปที่สลักด้วยศิลาทrayายสีแดง ก็มีปรากฏขึ้นทั้งทางภาคกลางและภาคใต้ของประเทศไทย เป็นต้นว่าที่เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ลักษณะพระพุทธรูปศิลาทrayายในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระนารายณ์ ก็คือมักมีพระเนตรและพระโอษฐ์เป็นขอบ ๒ ชั้น หรือมีฉนวนก็มีพระมัสสุบางๆ อยู่เหนือพระโอษฐ์

สำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องนั้น เป็นที่นิยมกันมากในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา และแบ่งออกได้เป็น ๒ แบบ คือ แบบทรงเครื่องใหญ่ (รูปที่ ๔๖) และแบบทรงเครื่องน้อย (รูปที่ ๔๗) แบบทรงเครื่องน้อยนั้นมักมีการเจียกยื่นเป็นครีบอกมาเหนือใบพระกรรณด้วย ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะแบบอยุธยาอย่างแท้จริง และมีปรากฏมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ (รูปที่ ๔๔) ในตอนปลายสมัยอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ปางประธานอภัยทั้งสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปมักเรียกกันว่าปางห้ามสมุทร คือห้ามมิให้มิคลื่อนลม ปางอภัยด้วยพระหัตถ์ขวาเรียกกันว่าปางห้ามญาติ คือห้ามพระญาติวงศ์ทั้งฝ่ายพระพุทธรูปิตาและพระพุทธรูปมารดา มิให้วิวาทแย่งน้ำเพื่อการชลประทาน และปางอภัยด้วยพระหัตถ์ซ้าย เรียกกันว่าปางห้ามพระแก่นจันทน์ มีนิยายกล่าวว่าพระแก่นจันทน์องค์นี้พระเจ้าประเสนชิตทรงสร้างขึ้นเมื่อพระพุทธองค์

เสด็จขึ้นไปจำพรรษาอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเมื่อพระพุทธองค์เสด็จกลับมาสู่ยังมนุษยโลก ด้วยพุทธอำนาจพระแก่นจันทน์จะลูกหนีออกไปจากพุทธอาสน์ พระพุทธองค์จึงทรงยกพระหัตถ์ซ้ายขึ้นห้ามไว้ อย่างไรก็ตามเรื่องนี้ก็คงเป็นเรื่องที่มาแตกต่างกันขึ้นภายหลัง เพราะในสมัยพุทธกาล หรือสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชหลังระยะพุทธกาลร่วม ๓๐๐ ปี ก็ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นรูปมนุษย์ คงใช้แต่สัญลักษณ์แทนเท่านั้น

นอกจากพระพุทธรูปแบบต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาอีกแบบหนึ่ง คือ แบบนครศรีธรรมราช ซึ่งหล่อตามรูปพระพุทธรูปหิงค์เมืองนครศรีธรรมราช (รูปที่ ๙๘) พระพุทธรูปแบบนครศรีธรรมราชมีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปแบบเชียงแสนมาก แต่พระพักตร์แบนกว่า ชอบเล่นชายจีวร และพระองค์อ้วนเตี้ยกว่า คงได้แบบอย่างมาจากศิลปะปาละของอินเดียด้วยกัน แต่แบบนครศรีธรรมราชอาจได้รับผ่านทางเกาะชวาก็ได้ อาจมีอายุมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑

นอกจากนี้ศิลปะสมัยอยุธยาที่ยังคงนิยมสร้างพระพิมพ์เช่นสมัยอื่นๆ ที่ทำเป็นพระพุทธรูปเล็กๆ หลายองค์อยู่บนแผ่นเดียวกัน เรียกว่าพระแผงหรือพระกำแพงห้าร้อยนั้นมีมาตั้งแต่ศิลปะอยุธยาคนที่ ๒ ส่วนพระพิมพ์สมัยอยุธยาตอนปลายนั้นนิยมทำเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องยืนหรือนั่งอยู่ภายในเรือนแก้ว คือกรอบ พระแผงนั้นอาจได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะพม่าก็ได้

รูปพระโพธิสัตว์ในยุคนี้นี้ ทำแต่รูปพระศรีอาริยมตไตรยเท่านั้น สำหรับพระพุทธรูปปูนปั้นและดินเผาสมัยอยุธยาที่ยังคงมีอยู่เช่นเดียวกับในศิลปะแบบอื่นๆ พระพุทธรูปบาทสร้างมีหลายจำหลักอย่างงดงาม รูปพระสาวกในพุทธศาสนาก็มีสร้างขึ้นด้วยเช่นเดียวกัน

สำหรับเทวรูปต่างๆ ก็มีบ้าง ส่วนใหญ่แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของศิลปะขอมสมัยบาเยนยังคงมีอยู่มากพอใช้ (รูปที่ ๙๙)

สำหรับจิตรกรรมนั้น ในสมัยอยุธยามีตัวอย่างที่เหลือให้เห็นอยู่บ้าง จิตรกรรมไทยเป็นศิลปะในทางพระพุทธศาสนา และมีมาแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังอาจเห็นได้จากงานสลักลายเส้นลงบนแผ่นหินหรือโลหะที่กล่าวมาแล้วข้างต้น นอกจากนี้ร่องรอยของภาพเขียนสีก็มีปรากฏอยู่บ้างที่เมืองสุโขทัยเก่าและศรีสัชชนาลัย แต่อาจเป็นภาพที่เขียนขึ้นในตอนต้นสมัยอยุธยาก็ได้

จิตรกรรมแบบอยุธยาในสมัยแรก (พ.ศ. ๑๘๙๓-๒๐๓๑) แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะลพบุรี ศิลปะสุโขทัย และศิลปะลังกาปะปนกัน กล่าวคือตัวภาพบางภาพยังคงมีลักษณะแข็งและหนัก สีก็ใช้แต่เพียงสีดำ ขาว และแดง มีการปิดทองลงบนภาพแต่เพียงเล็กน้อย เป็นต้นว่าภาพเขียนบนผนังกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะซึ่งสร้างขึ้นสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ใน พ.ศ. ๑๙๖๗ (รูปที่ ๑๐๐) ต่อมาก็มีภาพเขียนบนแผ่นหิน (ตะกั่ว) บนผนังกรุในพระเจดีย์องค์ใหญ่ด้านตะวันออกของวัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นรูปเหล่าพระสาวกในพุทธศาสนากำลังเดินประนมมือถือดอกบัวอยู่ ภาพเหล่านี้คงวาดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (พ.ศ. ๒๐๓๔-๒๐๗๒) ปัจจุบันนี้เก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

จิตรกรรมของสมัยอยุธยาตอนกลางอาจศึกษาได้จากภาพเขียนในสมุดข่อยที่ยังคงเหลืออยู่ สมุดข่อยเหล่านี้วาดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ส่วนมากเป็นเรื่องไตรภูมิ ซึ่งมีภาพพุทธประวัติประกอบด้วย (รูปที่ ๑๐๑) และแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยได้มีมากยิ่งขึ้น เป็นภาพที่ระบายด้วยสีหลายสี

จิตรกรรมของศิลปะอยุธยาตอนปลายแสดงให้เห็นถึงลักษณะของจิตรกรรมไทยบริสุทธิ์อย่างสมบูรณ์ สีที่วาดนิยมใช้สีหลายสี นิยมปิดทองลงบนรูปและลวดลาย แต่การเขียนภาพต้นไม้ ภูเขา และน้ำนั้น แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะจีนอยู่บ้าง (รูปที่ ๑๐๒)

สำหรับประณีตศิลป์เกี่ยวกับพุทธศาสนา ศิลปะแบบอยุธยา เจริญถึงขีดสูงสุดเหนือกว่าศิลปะแบบอื่นๆ และมีตัวอย่างเหลือไว้หลายชิ้น สำหรับเครื่องไม้มีเป็นต้นว่า ประตูจำหลัก สังกะสี (ในที่นี้หมายถึงแท่นสำหรับพระสงฆ์ ๔ รูปนั่งสวดมนต์ตามแบบโบราณ) ธรรมาสน์ ตู้ใส่หนังสือพระไตรปิฎก หีบใส่หนังสือสวดและหนังสือเทศน์ เครื่องไม้จำหลักเหล่านี้มักทำฐานอ่อนโค้งเช่นเดียวกับฐานหรือหลังคาของสถาปัตยกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ตู้ใส่หนังสือเขียนลายรดน้ำปิดทองนั้น ตู้ที่เรียกกันว่าครุวัดเชิงหวาย (รูปที่ ๑๐๓) เป็นเยี่ยมที่สุด สำหรับหีบใส่หนังสือนั้นเชื่อกันว่าเดิมใช้สำหรับใส่เสื้อผ้าของบุคคลชั้นสูง ครั้นเจ้าของลั่นซีพลง ลูกหลานจึงเอาหีบไปถวายวัดเพื่อใช้สำหรับใส่หนังสือธรรม ส่วนผ้านั้นใช้สำหรับห่อหนังสือทั้งหมดนี้เพื่อเป็นการอุทิศกุศลให้แก่ผู้ที่ลั่นซีฟไปแล้ว ภายหลังหีบชนิดนี้จึงกลายเป็นหีบใส่หนังสือไป เครื่องมุกสมัยกรุงศรีอยุธยา มีฝีมืองดงามมาก โดยเฉพาะบานประตูพระอุโบสถ ซึ่งส่วนมากสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑) มีอยู่คู่หนึ่งมาจากวัดบรมพุทธาราม และมีผู้นำมาตัดทำเป็นตู้ใส่หนังสือในสมัยรัตนโกสินทร์ (รูปที่ ๑๐๔) ปัจจุบันนี้เก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

บรรดาวัตถุที่ขุดพบในพระเจดีย์และพระปราสาทต่างๆ ก็อาจจัดรวมเข้าอยู่ในประณีตศิลป์นี้ได้เช่นเดียวกัน ที่สำคัญคือพระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งกรมศิลปากรขุดพบในพระสถูปองค์ใหญ่ด้านตะวันออกวัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นพระเจดีย์สามชั้น ๘ ชั้น แต่ชั้นหนึ่งพังทลายไปเสียแล้ว (รูปที่ ๑๐๕) พระสถูปองค์นี้สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๐๓๕ เพื่อประดิษฐานพระบรมอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระราชบิดา พร้อมกับสถูปอีกองค์หนึ่งเพื่อประดิษฐานพระบรมอัฐิของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ พระเชษฐา

นอกจากนี้ยังมีผอบที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่สำคัญอีกใบหนึ่ง ซึ่งขุดพบในพระปรางค์องค์ใหญ่ ณ วัดมหาธาตุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระปรางค์องค์นี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) ทรงเริ่มสร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๑๗ พร้อมกับพระเจดีย์หรือผอบที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุเหล่านี้ ก็มักพบสิ่งมีค่า เป็นต้นว่าพระพุทธรูปทองคำ พระพิมพ์ และแก้วแหวนเงินทอง ซึ่งมีผู้บริจาคเป็นพุทธบูชาไว้ด้วยอีกมากมาย ในบรรดาวัตถุมีค่าเหล่านี้ ที่สำคัญที่สุดก็คือ พระพุทธรูปสัมฤทธิ์และเครื่องทองเป็นจำนวนมาก ซึ่งค้นพบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ วัดราชบูรณะนี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงพระศพเจ้าอ้ายและเจ้ายี่พระยา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๗ เหตุนั้นเครื่องประดับอันมีค่าส่วนใหญ่ซึ่งค้นพบในกรุพระปรางค์ก็คงเป็นของเจ้าอ้ายและเจ้ายี่พระยา พระเชษฐา ๒ พระองค์ (รูปที่ ๑๐๖)

ในตอนปลายสมัยอยุธยา นิยมส่งเครื่องถ้วยชามเข้ามาจากประเทศจีนโดยส่งลายไทยออกไปเป็นแบบอย่าง เรียกกันว่าเครื่องเบญจรงค์ คือ ๕ สี (รูปที่ ๑๐๗) ในสมัยอยุธยานั้น สีภายในเครื่องเบญจรงค์มักเป็นสีเขียว อย่างไรก็ตามก็ตีจากการชุดแต่งพระราชวังโบราณที่พระนครศรีอยุธยา ปรากฏว่าได้ค้นพบเศษเครื่องเบญจรงค์น้อยมาก ด้วยเหตุนี้เรื่องนี้จึงยังคงต้องสืบค้นกันต่อไป

สำหรับสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา อาจแบ่งออกได้เป็น ๔ ยุค คือ

ยุคแรก ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงตั้งพระนครศรีอยุธยาขึ้นเป็นอิสระใน พ.ศ. ๑๘๙๓ มาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ใน พ.ศ. ๒๐๓๑ ในยุคนี้สถาปัตยกรรมของศิลปะแบบอยุธยานิยมสร้างตามแบบสมัยลพบุรี หรืออู่ทองยิ่งกว่าสมัยสุโขทัย พระสถูปอันเป็นประธานของพระ

อารามมักสร้างเป็นปราสาทอย่างแบบลพบุรีหรืออุทอง เป็นต้นว่าที่ วัดพุทธไสวรรรย์ (รูปที่ ๑๐๘) วัดพระราม วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก เป็นต้น

ยุคที่ ๒ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองพิษณุโลกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๖ นับแต่นั้นเป็นต้นมา อิทธิพลของศิลปะแบบสุโขทัยก็แพร่ลงมายังกรุงศรีอยุธยามากขึ้นกว่าแต่ก่อน พระสถูปอันเป็นหลักของพระอารามก็มักสร้างเป็นพระเจดีย์อย่างทรงลังกา ซึ่งมีอยู่ที่เมืองสุโขทัยเป็นพื้น เป็นต้นว่าพระเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ (รูปที่ ๑๐๙) พระเจดีย์ใหญ่วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น ความจริงพระเจดีย์ทรงลังกาได้มีปรากฏ ณ พระนครศรีอยุธยามาบ้างแล้วก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เช่น เจดีย์วัดมเหยงคณ์ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) พระราชบิดาของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้าง ดังที่ปรากฏความอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์

ยุคที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงปราบใต้ประเทศกัมพูชา กลับมาขึ้นกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ก่อน จึงเกิดนิยมถ่ายแบบอย่างปราสาท และสถาปัตยกรรมขอมมาสร้างในกรุงศรีอยุธยาเป็นการเฉลิมพระเกียรติ เช่น พระปราสาทใหญ่ที่วัดไชยวัฒนาราม (รูปที่ ๑๑๐) และพระนครหลวง ในสมัยนี้นิยมสร้างพระเจดีย์เหลี่ยมหรือเจดีย์ไม้สิบสองชั้นด้วย ที่ตั้งงามมากมีอยู่ ๒ องค์ ณ วัดชุมพลนิกายาราม อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (รูปที่ ๑๑๑) อย่างไรก็ตามปัจจุบันบางท่านก็กล่าวว่าเจดีย์ไม้สิบสองได้มีมาก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองแล้ว คือตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ยุคที่ ๔ เป็นสมัยตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ.

๒๒๗๕) ลงมาจนเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงพระราชศรัทธาบูรณปฏิสังขรณ์วัดเก่าเป็นพื้นในสมัยนี้ การสร้างเจดีย์ไม้สิบสองก็เป็นที่นิยมกัน ดังอาจเห็นได้จากพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดภูเขาทอง (รูปที่ ๑๑๒) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์เหนือฐานเจดีย์แบบพม่าซึ่งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงสร้างขึ้นเมื่อตีพระนครศรีอยุธยาได้ใน พ.ศ. ๒๑๑๒

บรรดาโบสถ์และวิหารสมัยกรุงศรีอยุธยา มีสิ่งที่จะต้องสังเกตได้คือ ในระยะปลายมักทำฐานและหลังคาเป็นเส้นอ่อนโค้ง (รูปที่ ๑๑๓) นอกจากนี้มักใช้เสากลมก่อด้วยอิฐ ส่วนใหญ่มีบัวหัวเสาเป็นรูปบัวตูม ไม่เหมือนกับบัวจงกลในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เห็นจะสืบเนื่องมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย แต่เป็นแบบบัวจงกลก็มีบ้าง นอกจากนี้ยังมีการเจาะผนังเป็นลูกกรงเล็กๆ แทนช่องหน้าต่างในโบสถ์วิหารสมัยอยุธยาบางหลังด้วย การเจาะผนังเป็นช่องลูกกรงดังกล่าวเข้าใจว่าทำสืบกันลงมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) โบสถ์วิหารในกรุงศรีอยุธยาไม่นิยมสร้างให้มีชายคายื่นออกมาจากบัวหัวเสามากเช่นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และบางครั้งก็สร้างศาลาขวางเป็นมุขอยู่หน้าพระอุโบสถ มีความอีกข้อหนึ่งที่อาจจะกล่าวได้เกี่ยวกับสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยา คือในชั้นเดิมอาคารต่างๆ คงมุงด้วยกระเบื้องดินเผาอย่างธรรมดา กระเบื้องเคลือบคงเริ่มมีใช้แพร่หลายในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. ๒๒๓๑-๒๒๕๕) ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อทรงสร้างวัดบรมพุทธารามขึ้นตรงนิवासสถานที่เคยประทับอยู่มาแต่ก่อนเสวยราชย์ ก็ได้โปรดให้มุงพระอุโบสถวัดนี้ด้วยกระเบื้องเคลือบ จึงเป็นเหตุให้ชาวบ้านเรียกกันต่อมาเป็นสามัญว่า วัดกระเบื้องเคลือบ

ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) ลงมา เนื่องจากมีช่างฝรั่งเข้ามารับใช้ในราชการ จึงเกิดมีการสร้างตำหนักและอาคารที่อยู่ด้วยวัตถุที่ถาวรคืออิฐขึ้น แต่ก่อนใช้อิฐหรือศิลา

เฉพาะแต่การสร้างศาสนสถานเท่านั้น สำหรับประตูเมืองสมัยอยุธยา
ยังอาจเห็นได้ที่ประตูเมืองนครราชสีมา (โคราช) ด้านทิศตะวันตก
สร้างครึ่งสมัยสมเด็จพระนารายณ์

ปัจจุบันนี้มีบางท่านเสนอว่าโบราณสถานที่พระนครหรืออยุธยา
นั้นมีรูปร่างดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบันมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้า
บรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑) เท่านั้น โดยอาศัยหลักฐานจากภาพ
เขียนของชาวต่างประเทศเกี่ยวกับเมืองพระนครหรืออยุธยาใน
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ถ้าสิ่งใดไม่ปรากฏในภาพเขียนก็ถือ
ว่ายังไม่ได้สร้างขึ้นในขณะนั้น มาสร้างต่อภายหลัง ทั้งนี้ควรระลึกไว้
ด้วยว่าภาพเหล่านั้นเป็นภาพเขียนหรือภาพลายเส้น มิใช่ภาพถ่าย
ชาวต่างประเทศเหล่านั้นรู้จักแบบสถาปัตยกรรมไทยดีหรือ หรือว่า
วาดพอเป็นเค้าเท่านั้น ทั้งนี้เพราะภาพวาดย่อมมีขีดจำกัดอยู่ในตัวเอง
ว่าช่างตั้งใจถ่ายทอดความจริงแค่ไหน เราไม่ควรลืมนึกว่าช่างที่วาดรูป
สมเด็จพระนารายณ์โดยเขียนไว้ได้ภาพว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้นมี
ลักษณะเหมือนชนชาตินิโกร และพระราชินีก็มีลักษณะเหมือนประติ
มากรรมกรีก ถึงแม้อาคารบางแห่งจะได้รับการบูรณะเพิ่มเติมในภาย
หลัง แต่ลักษณะดั้งเดิมก็ยังคงปรากฏเหลืออยู่ให้เห็นได้

สำหรับพุทธศิลปะสมัยกรุงธนบุรีนั้น เนื่องจากมีระยะเวลาอัน
สั้นเพียง ๑๕ ปี และมีลักษณะคล้ายกับพุทธศิลปะแบบอยุธยา จึง
จัดรวมไว้ในศิลปะสมัยอยุธยา

รูปที่ ๙๓

พระโพธิสัตว์ปางเสวยพระชาติเป็นฤๅษี

สัมฤทธิ์ สูง ๒๔ ซม. ชุดพบในวัดพระศรีสรรเพชญ์
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยา พ.ศ. ๒๐๐๑(?)

รูปที่ ๙๘

พระพุทธรูปปางมารวิชัย มีพระสาวกประกอบ ๒ ข้าง
สัมฤทธิ์ สูง ๑๙ ซม. พบในเจดีย์ใหญ่องค์ด้านตะวันออก
วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ศิลปะอยุธยา พุทธศตวรรษที่ ๒๑

รูปที่ ๙๕

เศียรพระพุทธรูป

ศิลาทราย สูง ๕๖ ซม. พบที่วัดนครโกษา จังหวัดลพบุรี

ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓

รูปที่ ๗๖

พระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่ ปางห้ามสมุทร
สัมฤทธิ์ สูง ๑ เมตร ศิลปะอยุธยาตอนปลาย
พุทธศตวรรษที่ ๒๓

รูปที่ ๙๗
พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ปางห้ามญาติ
สัมฤทธิ์ปิดทอง สูง ๗๓ ซม. ศิลปะอยุธยาตอนปลาย
พุทธศตวรรษที่ ๒๓

รูปที่ ๘๘

พระพุทธรูปสีหิงค์

สัมฤทธิ์ สูง ๔๒ ซม. หอพระพุทธรูปสีหิงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช
ศิลปะอยุธยา สกุลช่างนครศรีธรรมราช พุทธศตวรรษที่ ๒๑(?)

รูปที่ ๙๙
พระอิศวร

สัมฤทธิ์ สูง ๒.๘๐ เมตร พบที่เทวาลัยพระอิศวร
จังหวัดกำแพงเพชร พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
จังหวัดกำแพงเพชร ศิลปะอยุธยา พ.ศ. ๒๐๕๓

รูปที่ ๑๐๐
จิตรกรรมฝาผนังในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนต้น
ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐

รูปที่ ๑๐๑

ภาพเขียนในสมุดข่อย เรื่องไตรภูมิ

ขนาด ๔๐ x ๕๔ ซม. ปัจจุบันอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ

ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓

รูปที่ ๑๐๒

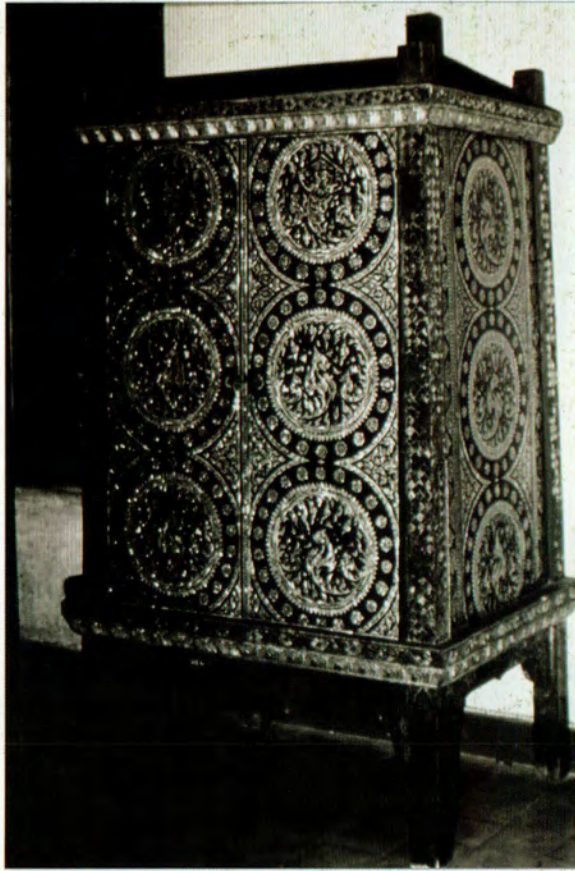
ภาพเขียนฝาผนังในตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

วัดพุทธไสยาสน์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

แสดงเรื่องมหาชนกชาตก ศิลปะอยุธยาตอนปลาย

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓

รูปที่ ๑๐๔ (ขวา)

ตู้ใส่หนังสือ

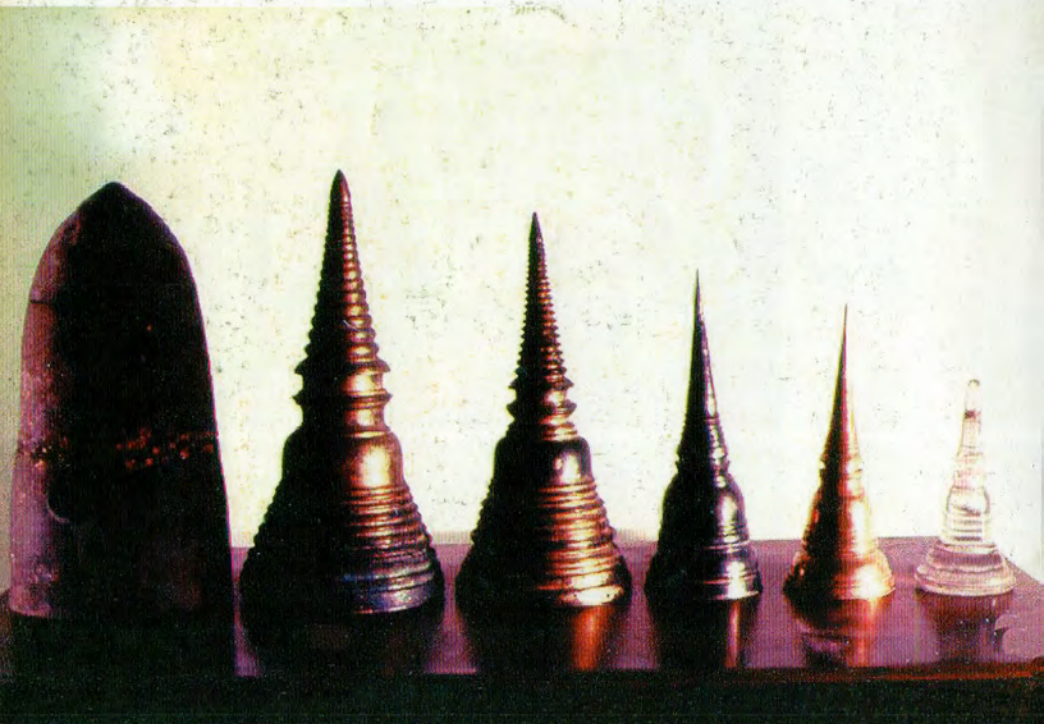
ทำจากบานประตูประดับมุก วัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓

รูปที่ ๑๐๓ (ซ้าย)

ตู้ลายรดน้ำ

สำหรับใส่หนังสือ ฝีมือครูวัดเชิงหวาย

ศิลปะอยุธยาตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ ๒๓

รูปที่ ๑๐๕ (ซ้าย)

พระสถูปบรมจุพระบรมสารีริกธาตุ

สวมซ้อนกัน ๘ ชั้น องค์เล็กที่สุดทำด้วยแก้วผลึก สูง ๖ ซม.

พบในพระเจดีย์ใหญ่องค์ด้านตะวันออก วัดพระศรีสรรเพชญ์

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนกลาง กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑

รูปที่ ๑๐๖ (ขวา)

เครื่องประดับศีรษะ

ทองคำสลักลวดลาย ประดับพลอยมณีสีต่างๆ สูง ๑.๔ ซม.

พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปะอยุธยาตอนต้น กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐

รูปที่ ๑๐๗

ชามเบญจรงค์

ดินเผาเคลือบ, ศิลปะอยุธยาตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ ๒๑๒-๒๑๓(?)

รูปที่ ๑๐๘

วัดพุทธไสสวรรคย์

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปะอยุธยาตอนต้น

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

รูปที่ ๑๐๘

พระเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ ในวัดพระศรีสรรเพชญ์
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนกลาง
พุทธศตวรรษที่ ๒๑

รูปที่ ๑๑๐

วัดไชยวัฒนาราม

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนปลาย

ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒

รูปที่ ๑๑๑

พระเจดีย์ไม้สิบสอง

อิฐถือปูน วัดชุมพลนิกายาราม

อำเภอบางปะอิน

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปะอยุธยาตอนปลาย(?)

ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒(?)

รูปที่ ๑๑๒

พระเจดีย์วัดกุเหาทอง

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนปลาย(?)

ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓(?)

รูปที่ ๑๑๓

รูปจำลองสถาปัตยกรรม

สูง ๖๒.๕ ซม. ยาว ๗๒ ซม. ศิลปะอยุธยาตอนปลาย

พุทธศตวรรษที่ ๒๓

ศิลปะรัตนโกสินทร์
(พุทธศตวรรษที่ ๒๔-๒๕)

สมัยรัตนโกสินทร์ เริ่มต้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนากรุงเทพมหานครฯ ขึ้นเป็นราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ ลงมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

สำหรับพระพุทธรูปในรัชกาลที่ ๑ มิใคร่จะได้ทรงสร้างพระพุทธรูปชิ้นใหม่ เพราะทรงพระราชศรัทธาให้เชิญพระพุทธรูปสัมฤทธิ์โบราณซึ่งทิ้งทรุดโทรมอยู่ที่เมืองเหนือลงมาบูรณปฏิสังขรณ์ถึง ๑,๒๐๐ องค์เศษ พระพุทธรูปที่เป็นพระประธานอยู่ในวัดสำคัญๆ ในกรุงเทพฯ และกรุงธนบุรี จึงมักเป็นพระเก่าสมัยอื่นซึ่งเชิญมาจากที่อื่นเป็นพื้นส่วนใหญ่เป็นแบบสุโขทัย แต่ที่เป็นแบบอู่ทองและแบบอยุธยา ก็มีบ้างส่วนที่เหลือได้ส่งไปประดิษฐานเป็นพระระเบียงตามอารามต่าง ๆ เช่นที่วัดโพธิ์ หรือวัดพระเชตุพนฯ แต่น่าประหลาดที่ได้พอกพบขึ้นแปลงเป็นพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์เสียทุกองค์ อาจเพื่อป้องกันมิให้พม่าเข้าศีกทราบว่าเป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ก็ได้ พระพุทธรูปที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีน้อย เป็นต้นว่า พระประธานในพระวิหารและพระอุโบสถวัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ (รูปที่ ๑๑๔) เป็นพระปูนปั้นลักษณะก็คล้ายกับพระพุทธรูปสมัยอยุธยาบนอู่ทอง แต่ลักษณะความมีชีวิตจิตใจยิ่งลดน้อยลงไปอีก พระคันธารราษฎร์ปางขอฝนซึ่งโปรดให้หล่อขึ้นใหม่ ก็มีลักษณะการครองจีวรคล้ายแบบจีน พระหัตถ์ขวากวักเรียกเม็ตฝน พระหัตถ์ซ้ายรองรับเม็ตฝน (รูปที่ ๑๑๕) พระพุทธรูปที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๒ และ ๓ ก็เป็นเช่นเดียวกัน คือมุ่งเอาความสวยงามทางลวดลายเครื่องประดับยิ่งกว่าสีพระพักตร์ของพระพุทธรูป ดังอาจเห็นได้จากพระพุทธรูปพระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปเลิศหล้านภาลัยในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นพระพุทธรูปยืนสัมฤทธิ์ทรงเครื่องขนาดใหญ่หุ้มทองคำ ๒ องค์ หล่อขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพื่อป้องกันมิให้ราษฎรเรียกสมัยรัชกาลที่ ๑ ว่าแผ่นดินต้น และรัชกาลที่ ๒ ว่าแผ่นดินกลาง เพราะจะเป็นอับมงคลแก่พระราชวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดให้กรมสมเด็จเจ้าพระปรมาภิไธย

ชินอรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนุชิตชินอรส ทรงเลือกค้นในคัมภีร์เป็นต้นว่าเรื่องพระพุทธประวัติ คัดเลือกพุทธอิริยาบถปางต่างๆ เพิ่มเติมขึ้น นับรวมกับแบบเดิมเป็น ๔๐ ปาง แล้วทรงสร้างพระพุทธรูปปางต่างๆ ตามระเบียบนั้น พระพุทธรูปเหล่านี้ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในหอราชกรมานุสรณ์และหอราชพงศานุสรณ์ หลังพระอุโบสถในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อุทิศถวายแด่พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ นับเป็นต้นแบบพระปางสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงคิดแบบอย่างพระพุทธรูปขึ้นใหม่ แก่ไขพุทธลักษณะให้คล้ายมนุษย์สามัญยิ่งขึ้น คือไม่มีพระเกตุมาลาหรือเมาลี และให้มีจีวรเป็นริ้ว ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ปางสมาธิ เป็นต้นว่า พระนิรันตราย (รูปที่ ๑๑๖) แต่พระพุทธรูปแบบนี้ก็ไม่เป็นที่นิยมกัน พอถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ พระพุทธรูปก็กลับมีพระเกตุมาลาใหม่ แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕-๖ มีการติดต่อกับต่างประเทศกว้างขวาง จึงเกิดมีการที่จะยกย้ายสร้างพระพุทธรูปให้เหมือนมนุษย์ยิ่งขึ้น คือพยายามเลียนแบบพระพุทธรูปคันธารราฐของอินเดีย ดังอาจเห็นได้จากพระพุทธรูปปางขอฝนซึ่งหล่อขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ (รูปที่ ๑๑๗) และพระไสยาที่วัดราชาธิวาส แต่ในสมัยนี้บางครั้งก็หันไปจำลองพระพุทธรูปไทยแบบเก่าๆ เป็นต้นว่าพระพุทธรูปชินราชจำลอง ซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร นับแต่สมัยนี้เป็นต้นมา ก็มีการแก้ไขลักษณะพระพุทธรูปให้เหมือนสามัญชนยิ่งขึ้นทุกที แม้ว่าจะต้องรักษาพุทธลักษณะที่สำคัญบางประการไว้ เป็นต้นว่าพระรัศมีเป็นเปลว พระเกตุมาลา พระเศวตที่ขมวดเป็นปม ไบพระกรรณยาว และเครื่องทรงคือจีวร เป็นต้น ทั้งนี้อาจเห็นได้จากพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่ซึ่งคิดประดิษฐ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ (รูปที่ ๑๑๘) ซึ่งเป็นต้นแบบของพระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่พุทธมณฑลอำเภอศาลายา จังหวัดนครปฐม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังนิยมสร้างรูปพระมาลัยเสด็จลงไปโปรด

สัตว์นรกด้วย โดยเฉพาะในสมัยนี้จิ๋วจะมีลายดอกไม้เข้ามาประดับ
ติดกับสมัยอยุธยา

สำหรับเทวรูปก็มีการหล่อขึ้นใหม่บ้าง แต่เป็นส่วนน้อย ส่วนใหญ่
จะเป็นขนาดเล็ก

สำหรับจิตรกรรมนั้น ภาพเขียนในสมัยรัตนโกสินทร์ก็คงตามแบบ
ศิลปะอยุธยาตอนปลาย แต่อิทธิพลของศิลปะจีนที่มีอยู่บ้างแต่ก่อน
นั้นหายไป ภาพเขียนบนฝาผนังโบสถ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึง
รัชกาลที่ ๓ อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ แนว คือตอนบนเขียนภาพเทพ
ชุมนุม ตอนล่างแถวเดียวกับหน้าต่างมักเขียนเป็นภาพพุทธประวัติ
หรือทศชาติ ด้านหลังพระประธานเขียนภาพไตรภูมิ ด้านหน้าเขียน
ภาพพุทธประวัติตอนมารวิชัย ภาพเขียนในสมัยนี้ล้วนใช้สีและปิด
ทองลงบนภาพทั้งสิ้น ภาพเขียนที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีอยู่ที่
พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และที่
วัดระฆังโฆสิตาราม วัดดุสิตาราม กรุงเทพฯ ภาพเขียนบนผนังในสมัย
รัตนโกสินทร์ดูจะรุ่งเรืองที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังอาจเห็นได้จาก
ภาพเขียนในพระอุโบสถและพระวิหาร ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม (รูป
ที่ ๑๑๙) และในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ ในรัชกาลนี้
มีอิทธิพลของศิลปะจีนเข้ามาปนอยู่ เพราะมีการค้าขายมากกับ
ประเทศจีน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา มีการติดต่อกับต่าง
ประเทศทางตะวันตกมากขึ้น อิทธิพลของจิตรกรรมต่างประเทศทาง
ตะวันตกก็เข้ามาปนอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังของไทย ดังอาจเห็นได้
จากภาพเขียนบนผนังพระอุโบสถที่วัดมหาพฤฒาราม วัดบวรนิเวศ
วิหาร (รูปที่ ๑๒๐) และที่ในหอราชกรมานุสรณ์ในวัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม บางแห่งมีภาพชาวต่างประเทศ และบางครั้งก็มีการวาด
ทัศนียวิสัย (perspective) ตามแบบตะวันตกด้วย ช่างเขียนที่สำคัญ
ในรัชกาลที่ ๔ นี้ก็คือ ชรวินโขง

สำหรับพระพุทธรูป คือภาพเขียนเกี่ยวกับพุทธศาสนาลงบนผ้านั้น

อาจกล่าวได้ว่าที่ยังมีตัวอย่างเหลืออยู่มากนั้น มีตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ลงมา แต่ภาพเขียนเช่นนี้ก็ยังมีมาแล้วตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ส่วนใหญ่นิยมวาดเป็นพระพุทธรองค์ทรงยืนอยู่ตรงกลาง มีพระสาวก ประกอบ ๒ ข้าง แต่ที่วาดเป็นภาพพุทธประวัติและทศชาติก็มีบ้าง

สำหรับประณีตศิลป์ทางพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็คงทำตามแบบศิลปะอยุธยาตอนปลาย เป็นต้นว่ามีตู้ บานประตู หน้าต่าง และหีบใส่หนังสือ ทำทุกอย่างเขียนลายรดน้ำปิดทอง อย่างประดับ ด้วยมุก และอย่างจำหลัก สำหรับตู้ บานประตู และหน้าต่างนั้นใน ชั้นแรกสร้างให้สอบขึ้นไปข้างบน ทั้งนี้คงเป็นเพราะเพื่อความมั่นคง ฝีมือที่งามเทียบเท่าสมัยอยุธยาได้มีอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๓ ต่อจาก นั้นก็คลายลงมา อาจเป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากศิลปะตะวันตก แต่ก็ยังคงงามอยู่บ้าง เป็นต้นว่าลั้บแลประดับมุก ประกับหนังสือโบราณ ทำด้วยงาสลักในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร วัตถุเหล่านี้คง ทำขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๔ ส่วนพัทธรองต่างๆ เป็นต้นว่า พัทธรองตราพร รัตนฯ นั้นสร้างขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๕

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นาฏศิลป์เจริญถึงขีดสูงสุด เหตุนี้จึงมีหุ่น หัวโขนและหนังใหญ่ที่สร้างขึ้นอย่างประณีตบรรจง

สำหรับเครื่องถ้วยชามนั้นก็ยังคงนิยมสั่งเครื่องเบญจรงค์รวมทั้ง เครื่องลายน้ำทองเข้ามาจากเมืองจีน ดังในปลายสมัยอยุธยา อาจนับ ได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ สั่งเข้ามามากที่สุด สีภายในมักเป็นสีขาว แต่ ในสมัยต่อมา เมื่อคบค้ากับฝรั่งมากขึ้น ก็นิยมสั่งถ้วยชามเข้ามาจาก ประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรป

สำหรับสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์นั้นมีดังนี้ คือ แบบอย่าง พระสถูปเจดีย์ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑, ๒ และ ๓ นิยมสร้างพระปรางค์ กับพระเจดีย์ไม่สืบสองเป็นพื้น ที่สำคัญคือพระปรางค์ที่วัดระฆัง (รูป ที่ ๑๒๑) กับพระเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ ณ วัดพระเชตุพนฯ ซึ่ง สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ทรงเริ่มสร้างพระปรางค์

วัดอรุณฯ แต่ต่างอยู่ มาสำเร็จในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระสถูปกลมทรง
ลังกาดูเหมือนจะเริ่มนิยมสร้างกันในสมัยรัชกาลที่ ๓ เหตุด้วยเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช ได้เสด็จขึ้นไป
ธุดงค์ถึงเมืองเหนือ ทรงตรวจค้นและศึกษาเรื่องพุทธเจดีย์ครั้งสมัย
สุโขทัย ได้ทรงจำลองแบบพระสถูปราชวงศ์พระร่วงลงมาสร้างใน
กรุงเทพฯ ดูเหมือนได้สร้างพระสถูปที่วัดบวรนิเวศก่อนที่อื่น ในสมัย
รัชกาลที่ ๔ นี้ยังทรงนิยมจำลองแบบพระเจดีย์สมัยอยุธยาสร้าง
ด้วย เป็นต้นว่าพระเจดีย์ไม้ลิบสององค์ที่ ๔ ในวัดพระเชตุพนฯ ก็ทรง
ถ่ายแบบมาแต่พระเจดีย์ศรีสุริโยทัยในพระนครศรีอยุธยา และพระ
ศรีรัตนเจดีย์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็ถ่ายแบบมาแต่พระมหา
สถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา พระสถูปที่สร้างสวม
พระปฐมเจดีย์องค์เดิมก็เป็นของที่คิดแบบสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่
๔ นี้เช่นเดียวกัน (รูปที่ ๑๒๒)

สำหรับโบสถ์วิหารในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็มักสร้างเลียน
แบบกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นว่าพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ก็ยังคงมีฐานอ่อนโค้งอยู่ ฐานอ่อนโค้งนี้ในสมัยต่อมาก็หายไป ใน
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ หอพระไตรปิฎกหรือหอไตรฯ ก็มักสร้าง
อยู่กลางสระ เช่นเดียวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย พระมณฑปซึ่งรัช
กาลที่ ๑ ทรงสร้างขึ้นแทนที่ของเก่า ณ พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
ก็เหมือนกับพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกอย่าง ในสมัย
รัชกาลที่ ๓ เกิดนิยมแบบอย่างศิลปะจีน วัดที่สร้างในรัชกาลนี้บาง
แห่ง เป็นต้นว่าวัดราชโอรส วัดเทพธิดา ฯลฯ โบสถ์วิหารก็ยกย้าย
สร้างคล้ายแบบจีน คือยกเอาช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ออกเสีย หน้า
บันหรือหน้าจั่วแทนที่จะเป็นไม้สลักอย่างแต่ก่อนก็เปลี่ยนเป็นก่ออิฐ
ถือปูนและใช้ลวดลายดินเผาเคลือบประดับ เสาก็มักเป็นสี่เหลี่ยม ทึบ
ใหญ่ ไม่มีบัวหัวเสา (รูปที่ ๑๒๓) ในรัชกาลนี้ได้ทรงสร้างวัดขึ้นเป็น
จำนวนมาก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างวัดน้อย แต่บางแห่งเป็นต้น

ว่าวัดราชบพิธ ได้หันกลับไปทำตามคติแบบเก่า คือยึดพระเจดีย์เป็น
ประธานของวัดอย่างแต่ก่อน สร้างพระระเบียงและวิหารทิศล้อม
รอบพระเจดีย์ วัดนิเวศธรรมประวัติ อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนคร
ศรีอยุธยา สร้างเลียนแบบศิลปะโกธิคในทวีปยุโรป ต่อมาเมื่อทรง
สร้างวัดเบญจมบพิตรด้วยหินอ่อนจากประเทศอิตาลี (รูปที่ ๑๒๔) ก็
นับว่าเป็นการผสมกันระหว่างวัฒนธรรมตะวันออกและตะวันตก วัด
เบญจมบพิตรนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรง
ออกแบบอย่างก่อสร้าง ในระบอบประชาธิปไตย เป็นต้นว่าวัดพระ
ศรีมหาธาตุ บางเขน ก็นำแบบอย่างวัดเบญจมบพิตรไปสร้าง

สำหรับอาคารบ้านเรือนในสมัยรัตนโกสินทร์ บ้านไม้แบบไทยแท้
ก็ยังคงอยู่ต่อไป ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ลงมา นิยมก่อสร้างอาคาร
ด้วยอิฐ เป็นแบบไทยบ้างแบบจีนบ้าง และตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ลง
มา จึงนิยมสร้างเลียนแบบฝรั่ง ในสมัยนี้มีการก่อสร้างพระที่นั่งแบบ
ไทยแท้ที่สวยงามอย่างยิ่งขึ้นองค์หนึ่ง คือพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์
ปราสาทในพระบรมมหาราชวัง (รูปที่ ๑๒๕) ในสมัยรัชกาลที่ ๕
นิยมสร้างอาคารแบบฝรั่งกันมาก พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทนั้นเดิม
กะจะสร้างเป็นแบบฝรั่งทั้งองค์ แต่ต่อมาสมเด็จพระยาบรมมหา
ศรีสุริยวงศ์ได้กราบบังคมทูลขอให้เปลี่ยนเครื่องบนเป็นยอดปราสาท
จึงคงรูปดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ มีแปลกอยู่แห่งหนึ่งคือพระที่นั่ง
เวหาสจำรูญในพระราชวังบางปะอิน สร้างเป็นแบบจีนเลียนแบบ
พระที่นั่งในกรุงปักกิ่ง ว่ากันว่าส่วนต่างๆ สร้างในประเทศจีน แล้ว
ขนย้ายมาประกอบในประเทศไทย เป็นสถาปัตยกรรมที่ขุนนางจีนใน
สมัยรัชกาลที่ ๕ สร้างถวาย พระราชวังบางปะอินเองก็สร้างเลียนแบบ
พระราชวังแวร์ซายส์ (Versailles) ในประเทศฝรั่งเศส แต่พระที่นั่งกลาง
สระคือพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์นั้นเป็นแบบไทยแท้อย่างงดงาม

ในปัจจุบันมีการนิยมบ้านไม้แบบไทยแต่โบราณกันมากยิ่งขึ้นดัง
อาจเห็นได้จากบ้านเอกชนต่างๆ หลายบ้าน

รูปที่ ๑๑๔

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

ปูนปั้น พระประธานในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ

ศิลปะรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔

รูปที่ ๑๑๕

พระคันธารราษฎร์ปางขอฝน

สัมฤทธิ์ สูงเฉพาะองค์พระ ๖๕ ซม. หอพระคันธารราษฎร์
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ ศิลปะรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๑ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔

รูปที่ ๑๑๖ (ซ้าย)

พระนรินทราย

ทองคำ ฐานสัมฤทธิ์สีเทาล่อง
สูงเฉพาะองค์พระ ๒๗.๘ ซม.

หอพระสุลาลัยพิมาย

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ

ศิลปรัตนโกสินทร์

สมัยรัชกาลที่ ๔

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

รูปที่ ๑๑๗ (ขวา)

พระพุทธรูปปางขอฝน

ทองเหลือง สูง ๗๓ ซม.

ศิลปรัตนโกสินทร์

ต้นสมัยรัชกาลที่ ๕

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

รูปที่ ๑๑๘ (ขวา)

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องเหล่าพระปัจเจกพุทธเจ้า
ในป่าหิมพานต์ในพระวิหาร วัดสุทัศนเทพวราราม
กรุงเทพฯ ศิลปะรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๓
ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

รูปที่ ๑๑๘ (ซ้าย)

พระพุทธรูปปางลีลา

ปูนปั้น สูง ๒.๓๐ เมตร

สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐

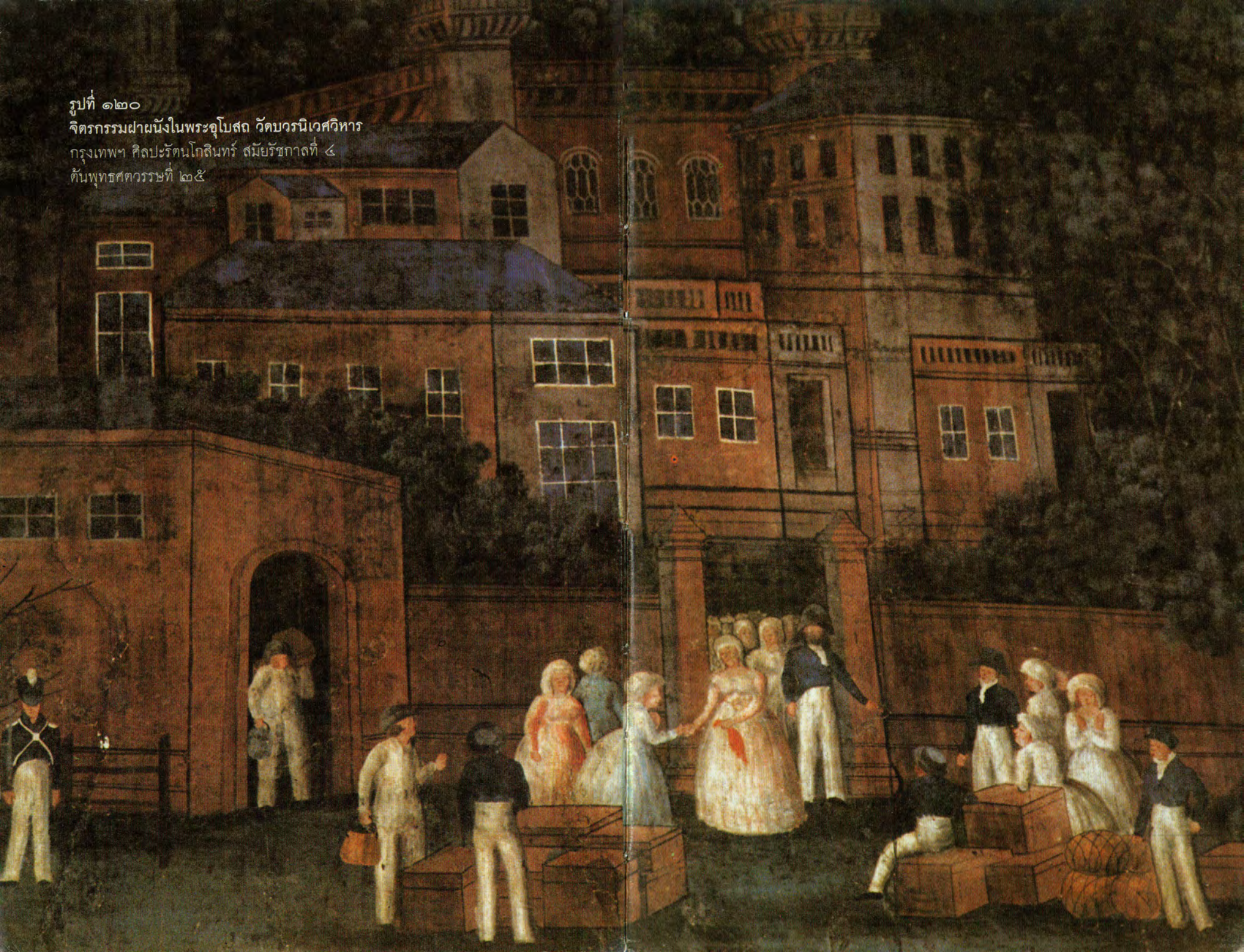
ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ปั้น

รูปที่ ๑๒๐

จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

กรุงเทพฯ ศิลปินโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๔

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

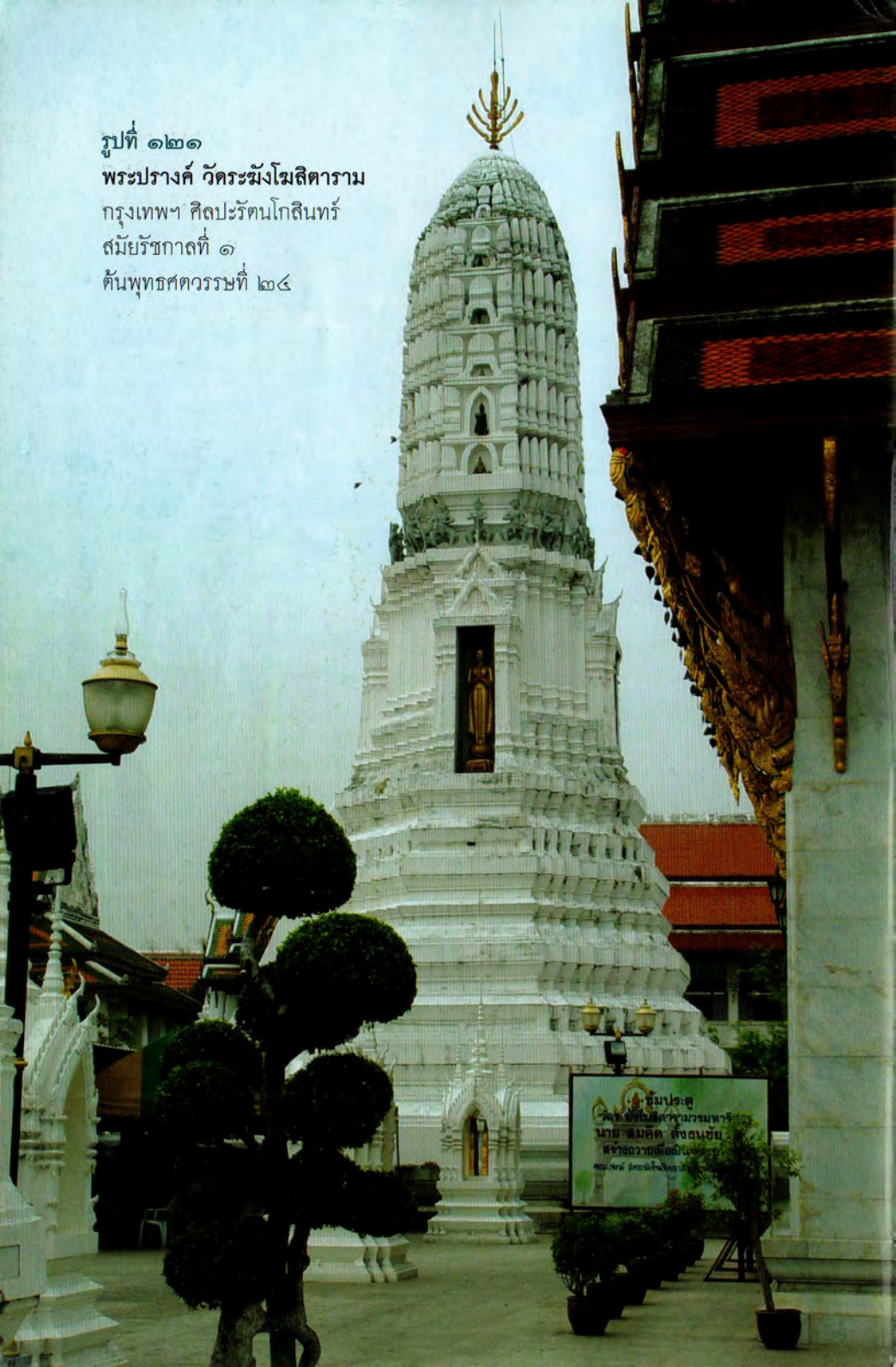
รูปที่ ๑๒๑

พระปรางค์ วัดระฆังโฆสิตาราม

กรุงเทพฯ ศิลปรัตนโกสินทร์

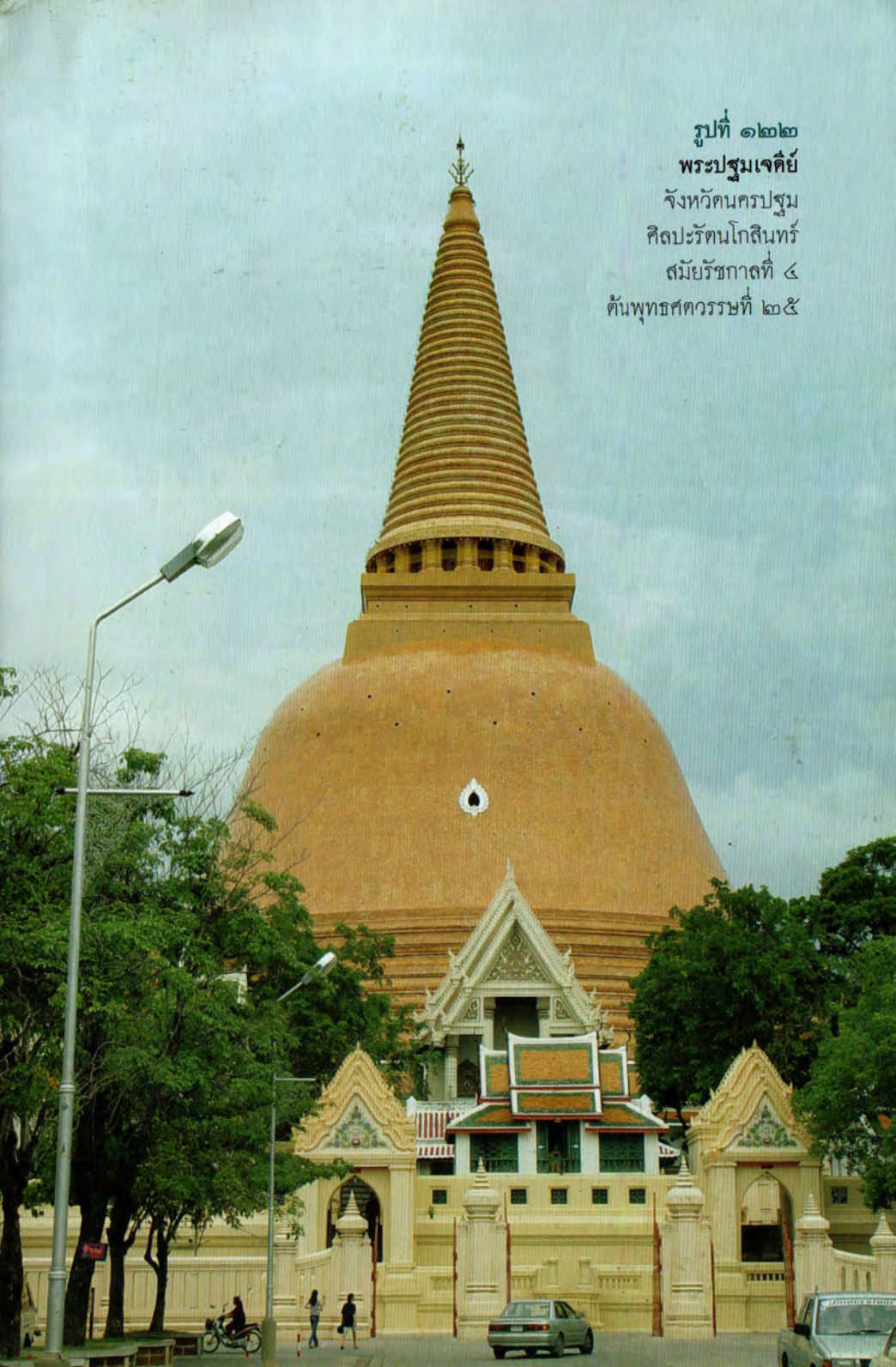
สมัยรัชกาลที่ ๑

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔

ชมประติมากรรม
ศิลปะรัตนโกสินทร์
นาย สมนัด สังคนชัย
ช่างวางผังเมือง
ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม

รูปที่ ๑๒๒
พระปฐมเจดีย์
จังหวัดนครปฐม
ศิลปะรัตนโกสินทร์
สมัยรัชกาลที่ ๔
ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

รูปที่ ๑๒๔ (ขวา)

พระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม
กรุงเทพฯ ศิลปะรัตนโกสินทร์ ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕
กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕

รูปที่ ๑๒๓ (ซ้าย)

วัดราชโอรส

กรุงเทพฯ ศิลปะรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๓ ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔

รูปที่ ๑๒๕

พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ปราสาท

ในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพฯ ศิลปะรัตนโกสินทร์

สมัยรัชกาลที่ ๔ ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕

ลำดับราชวงศ์กษัตริย์ไทย

ราชวงศ์สมัยสุโขทัย

๑. พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ขึ้นครองราชย์ราว พ.ศ. ๑๘๐๐-?
๒. พ่อขุนบาลเมือง (โอรส) ?-๑๘๒๒
๓. พ่อขุนรามคำแหงมหาราช (อนุชา) ๑๘๒๒-๑๘๔๑
๔. พระเจ้าเลอไทย (โอรส)
๕. พระเจ้าจันทราม (อนุชา?) -๑๘๙๐
๖. พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไทย) (โอรสคนที่ ๔) ๑๘๙๐-ราว ๑๘๑๑
๗. พระมหาธรรมราชาที่ ๒ (โอรส) ราว ๑๘๑๑-ราว ๑๘๔๒
๘. พระมหาธรรมราชาที่ ๓ (ไสยลือไทย) ราว ๑๘๔๒-๑๘๖๒
(นัคตาคนที่ ๖)
๙. พระมหาธรรมราชาที่ ๔ (บรมपाल) (โอรส) ๑๘๖๒-ราว ๑๘๘๑
อาณาจักรสุโขทัยเข้าร่วมกับอาณาจักรอยุธยาใน พ.ศ. ๑๘๘๑

ราชวงศ์เชียงใหม่

(ตามคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์และพงศาวดารโยนก)

๑. พระเจ้ามังราย	พ.ศ. ๑๙๐๕-๑๙๕๕
๒. พระเจ้าคราม (โอรส)	๑๙๕๕
๓. พระเจ้าแสนภู (โอรส)	๑๙๕๕-๑๙๕๖
๑๙๖๖-๑๙๗๙
๔. พ่อขุนน้ำท่วม (โอรสเลขที่ ๒)	๑๙๕๖-๑๙๖๖
๕. พระเจ้าคำฟู (โอรสเลขที่ ๓)	๑๙๖๖-๑๙๖๙
๑๙๗๙-๑๙๗๙
๖. พระเจ้าผายู (โอรส)	๑๙๘๐-๑๙๘๙
๗. พระเจ้ากือนา (โอรส)	๑๙๘๙-๑๙๙๙
๘. พระเจ้าแสนเมืองมา (โอรส)	๑๙๙๙-๒๐๔๕
๙. พระเจ้าสามฝั่งแกน (โอรส)	๑๙๔๕-๑๙๕๕
๑๐. พระเจ้าพิลกหรือคิโลกราช (โอรส)	๑๙๕๕-๒๐๓๑
๑๑. พระยอลเฉียงราย (นัคตา)	๒๐๓๑-๒๐๔๐
๑๒. พระเมืองแก้ว (โอรส)	๒๐๔๐-๒๐๖๙
๑๓. พระเกษเกล้า (โอรส)	๒๐๖๙-๒๐๘๑
๑๔. ท้าวทรายคำ (โอรส)	๒๐๘๑-๒๐๘๖
๑๕. พระเกษเกล้า ครั้งที่ ๒	๒๐๘๖-๒๐๘๙
๑๖. พระเจ้าไชยเชษฐา (นัคตา)
(ต่อมาเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินลาว)	๒๐๘๙-๒๐๙๔
๑๗. พระเมกุฎี (พระญาติ)
(เสียดเมืองเชียงใหม่แก่พม่า)	๒๐๙๔-๒๑๐๗
๑๘. นางพระยาราชเทวี (พระญาติ)
(สิ้นเชื้อวงศ์พระเจ้ามังราย)	๒๑๐๗-๒๑๒๑

ราชวงศ์สมัยอยุธยา

๑. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทองตั้งราชวงศ์ใหม่)	พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๑๒
๒. สมเด็จพระรามาศวร (โอรส)	๑๙๑๒-๑๙๑๓
๓. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) (เชษฐาของมเหสีเลขที่ ๑ (ตั้งราชวงศ์ใหม่))	๑๙๑๓-๑๙๓๑
๔. สมเด็จพระเจ้าทองทัน (โอรส)	๑๙๓๑
สมเด็จพระรามาศวร (ครั้งที่ ๒)	๑๙๓๑-๑๙๓๘
๕. สมเด็จพระบรมราชาธิราช (โอรส)	๑๙๓๘-๑๙๕๒
๖. สมเด็จพระนครินทราธิราช (นิตดาเลขที่ ๓)	๑๙๕๒-๑๙๖๗
๗. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) (โอรส)	๑๙๖๗-๑๙๘๑
๘. สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (โอรส)	๑๙๘๑-๒๐๓๑
๙. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ (โอรส)	๒๐๓๑-๒๐๓๔
๑๐. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (อนุชา)	๒๐๓๔-๒๐๗๒
๑๑. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๔ (โอรส)	๒๐๗๒-๒๐๗๖
๑๒. สมเด็จพระวิษณุภานุราช (โอรส)	๒๐๗๖-๒๐๗๗
๑๓. สมเด็จพระชัยราชาธิราช (อนุชาเลขที่ ๑๑)	๒๐๗๗-๒๐๘๙
๑๔. สมเด็จพระยอดฟ้า (โอรส)	๒๐๘๙-๒๐๙๑
๑๕. สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (อนุชาเลขที่ ๑๓)	๒๐๙๑-๒๑๑๑
๑๖. สมเด็จพระมหินทราธิราช (โอรส) เสียดพระนครศรีอยุธยาครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒	๒๑๑๑-๒๑๑๒
๑๗. สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (ตั้งราชวงศ์ใหม่ อาจเกี่ยวข้องกับราชวงศ์สุโขทัย)	๒๑๑๒-๒๑๓๓
๑๘. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช (โอรส)	๒๑๓๓-๒๑๔๘
๑๙. สมเด็จพระเอกาทศรถ (อนุชา)	๒๑๔๘-๒๑๕๓
๒๐. สมเด็จพระศรีเสาวภาค (โอรส)	๒๑๕๓
๒๑. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (เชษฐา?)	๒๑๕๓-๒๑๗๑
๒๒. สมเด็จพระเชษฐาธิราช (โอรส)	๒๑๗๑
๒๓. สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ (อนุชา)	๒๑๗๒
๒๔. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ตั้งราชวงศ์ใหม่)	๒๑๗๒-๒๑๙๙

๒๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชัย (โอรส)	๒๑๙๙
๒๖. สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา (อนุชาเลขที่ ๒๔)	๒๑๙๙
๒๗. สมเด็จพระนารายณ์ (โอรสเลขที่ ๒๕)	๒๑๙๙-๒๒๓๑
๒๘. สมเด็จพระเพทราชา (ตั้งราชวงศ์ใหม่)	๒๒๓๑-๒๒๔๕
๒๙. สมเด็จพระเจ้าเสือ (โอรส?)	๒๒๔๕-๒๒๕๑
๓๐. สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (โอรส)	๒๒๕๑-๒๒๗๕
๓๑. สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (อนุชา)	๒๒๗๕-๒๓๐๑
๓๒. สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (โอรส)	๒๓๐๑
๓๓. สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (เชษฐา)	๒๓๐๑-๒๓๑๐

เสียดพระนครศรีอยุธยา ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

ราชวงศ์สมัยธนบุรี

๑. สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ตั้งราชวงศ์ใหม่) พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕

ราชวงศ์จักรี (สมัยรัตนโกสินทร์)

๑. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (ตั้งราชวงศ์ใหม่) พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒
๒. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (โอรส) ๒๓๕๒-๒๓๖๗
๓. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (โอรส) ๒๓๖๗-๒๓๙๔
๔. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (โอรส) ๒๓๙๔-๒๔๑๑
๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (โอรส) ๒๔๑๑-๒๔๕๓
๖. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (โอรส) ๒๔๕๓-๒๔๖๙
๗. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (อนุชา) ๒๔๖๙-๒๔๗๗
- เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็น
ระบอบพระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕
๘. พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล (นิตดา) ๒๔๗๗-๒๔๘๙
- คำว่า “ประเทศสยาม” เปลี่ยนเป็น “ประเทศไทย”
ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒
๙. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (อนุชา) ๒๔๘๙-

ลำดับศิลปะขอมในประเทศกัมพูชา

สมัยก่อนเมืองพระนคร (Pre-Angkorian Period)

๑. ศิลปะแบบพนมดง (ค้นพบเฉพาะประติมากรรม) ราว พ.ศ. ๑๐๘๐-๑๑๔๐ ตรงกับปลายสมัยฟูนัน
๒. ศิลปะแบบดาลาปวรีวัต (ค้นพบเฉพาะทับหลัง) ราว พ.ศ. ๑๑๕๐
๓. ศิลปะแบบสมโบรไพรกุก จนถึง พ.ศ. ๑๑๘๐-๑๑๙๐ ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าอโศกมวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๑๕๙-ราว พ.ศ. ๑๑๘๐)
๔. ศิลปะแบบไพรกเมง ราว พ.ศ. ๑๑๗๕-๑๑๘๐
๕. ศิลปะแบบกำแพงพระ ราว พ.ศ. ๑๒๔๖-หลัง พ.ศ. ๑๓๔๐ ชานาจักรขอมแบ่งออกเป็นเจนละบกและเจนละน้ำ

สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ

๖. ศิลปะแบบกุเลน ราว พ.ศ. ๑๓๖๕-๑๔๑๕ ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๓๔๕-๑๓๙๓)

สมัยเมืองพระนคร (Angkorian Period)

๗. ศิลปะแบบพระโค (ราว พ.ศ. ๑๔๑๕-หลัง พ.ศ. ๑๔๓๓) ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๒๐-๑๔๓๒)
๘. ศิลปะแบบบาเต็ง (หลัง พ.ศ. ๑๔๓๓-ราว พ.ศ. ๑๔๖๕) ตรงกับรัชกาลของพระเจ้ายโศวรมัน (พ.ศ. ๑๔๓๒-๑๔๔๓) ผู้ทรงสร้างเมืองยโสธรปุระหรือเมืองพระนคร (Angkor) มีปราสาทพนมบาเต็งเป็นจุดศูนย์กลาง
๙. ศิลปะแบบเกาะแกร์ (พ.ศ. ๑๔๖๔-ราว พ.ศ. ๑๔๙๕) ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ (พ.ศ. ๑๔๗๑-๑๔๙๕)
๑๐. ศิลปะแบบแปรรูป (ระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ พ.ศ. ๑๔๙๐-ราว พ.ศ. ๑๕๐๕) ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๙๗-๑๕๑๑)
๑๑. ศิลปะแบบบันทายสรี (พ.ศ. ๑๕๑๐-ราว พ.ศ. ๑๕๔๐)
๑๒. ศิลปะแบบคลัง (ราว พ.ศ. ๑๕๐๕-๑๕๕๐)
๑๓. ศิลปะแบบบาปวน (ราว พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๒๐) ครั้งแรกตรงกับรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๙๓)
๑๔. ศิลปะแบบนครวัต (ราว พ.ศ. ๑๖๔๐-๑๗๑๕) ตรงกับรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖-หลัง พ.ศ. ๑๖๙๙) ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัต
๑๕. ศิลปะแบบบายน (หลัง พ.ศ. ๑๗๒๐-ราว พ.ศ. ๑๗๗๐) ตรงกับ

รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-ราว พ.ศ. ๑๗๖๐) ผู้ทรงสร้าง
เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีปราสาทบาเยนเป็นจุดศูนย์กลาง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) เป็นเมืองที่สร้างขึ้นโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ในรัชกาลของพระองค์ เมืองนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

เมืองพระนครทลง (Angkor Thom) มีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม เพราะเป็นเมืองที่แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรขอมในยุครุ่งเรือง

อธิบายศัพท์

กรุงเทพฯ หรือกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานีของประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้าง

กฤษณะ, พระ อวตารปางที่ ๘ ของพระนารายณ์ แปลตามตัวว่า ผู้มีผิวคล้ำ ราชธานีของพระองค์คือเมืองทวารวาทหรือทวารวดี ทางทิศตะวันตกของประเทศอินเดีย ทรงเป็นผู้มีกำลังมาก ช่างชอบสลักภาพพระกฤษณะกำลังทรงยกภูเขาโควรวรณะด้วยพระหัตถ์ซ้าย เพื่อป้องกันมิให้ผู้เลี้ยงโคและฝูงโคเป็นอันตรายจากฝนที่พระอินทร์บันดาลให้ตกลงมา เนื่องจากพระกฤษณะได้ทรงยุยงผู้เลี้ยงโคที่เคยนับถือพระอินทร์มาแต่ก่อนให้เลิกนับถือพระองค์

กูเอร์, ท้าว เทพเจ้าแห่งความมั่งคั่งและผู้รักษาทิศเหนือในศาสนาพราหมณ์ มียักษ์หรือ raksas เป็นบริวาร

กุ อาคารในศิลปะเชียงแสนรุ่นหลังหรือเชียงใหม่ สร้างด้วยอิฐปั้นปูนประกอบ ขอบสร้างในวิหารโถง ใช้สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปหรือพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า

ขอม, ชนชาติ บรรพบุรุษของชนชาติเขมรในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน แต่ชนชาติเขมรในปัจจุบันก็คงมีเชื้อชาติไทยเข้าไปปะปนมากแล้ว คำว่า “ขอม” เป็นคำที่ชนชาติไทยใช้เรียกและไม่เคยปรากฏในภาษาอื่นสันนิษฐานว่าอาจกลายมาจากคำว่า “กรอม” ซึ่งเป็นชื่อหนึ่งของชนชาติมอญในสมัยโบราณ ชนชาติขอม (เขมรโบราณ) มีมาแล้วตั้งแต่สมัยเจนละ ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และเรียกตนเองว่า “กัมพูช” ในศิลาจารึก

คณิศ, พระ โอรสของพระอิศวรและพระอุมา มีเศียรเป็นช้าง เป็นเชษฐาของพระขันธกุมาร เทพเจ้าแห่งการสงคราม เป็นเจ้าแห่งสติปัญญาความเฉลียวฉลาดและเจ้าแห่งอุปสรรค ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้เคารพนับถือมาก ในขณะเดียวกันก็ทรงเป็นเจ้าแห่งภูตผีปิศาจและคณะ คือผู้รับใช้ของพระอิศวรด้วย ทรงหนูเป็นพาหนะ

ครุฑ เจ้าแห่งนกผู้มีรูปร่างเป็นครึ่งคนครึ่งนก คือมีหน้าเหมือนคน จมูกเหมือนนก รูปร่างท่อนบนเหมือนคน ขาเหมือนนก เป็นพาหนะของพระนารายณ์ และเป็นศัตรูแห่งนาค

คุปตะ, ราชวงศ์ เป็นราชวงศ์ที่มีอำนาจทางภาคเหนือของประเทศอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ ศิลปะคุปตะถือกันว่าเป็นศิลปะที่งามที่สุดของอินเดีย ส่วนใหญ่เป็นศิลปะในพุทธศาสนาเถรวาทนิยม ได้แพร่อิทธิพลทางด้านสุนทรียภาพไปทั่วทั้งประเทศอินเดีย และได้แผ่เข้ามาถึงภาคเอเชียอาคเนย์ด้วย

จันทิ เป็นคำนำหน้าชื่อศาสนสถานในประเทศอินโดนีเซีย บางท่านสันนิษฐานว่าตรงกับคำ “เจติย์” ในภาษาไทย บางท่านสันนิษฐานว่ามาจากคำ “จันติ” ซึ่งเป็นนามหนึ่งของเจ้าแม่กาลี (ปางโหดร้ายของพระอูมา) เทพแห่งความตาย และที่ใช้เรียกตั้งนั้นก็เพราะศาสนสถานดังกล่าวสร้างสำหรับเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของผู้ที่ตายไปแล้ว อย่างไรก็ตามที่ศิลปะเหล่านี้ในปัจจุบันก็มีผู้คัดค้าน โดยกล่าวว่าไม่เคยค้นพบอัฐิธาตุในศาสนสถานดังกล่าวเลย

จาม, ชนชาติ เป็นชื่อเชื้อชาติตระกูลอินโดนีเซียหรือมลายู ซึ่งตั้งอาณาจักรจัมปาขึ้นบนฝั่งทะเลภาคกลางและภาคใต้ของประเทศเวียดนามปัจจุบันตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๘ เป็นอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดีย อาณาจักรจัมปาได้สู้รบกับประเทศจีนและประเทศเวียดนามอยู่ตลอดเวลา จนกระทั่งต้องสูญเสียอิสรภาพแก่ประเทศเวียดนามไปใน พ.ศ. ๒๐๑๔ ปัจจุบันยังคงมีชนชาติจามอาศัยอยู่บ้างทางภาคใต้ของประเทศเวียดนาม

เจติย์ มาจาก ไจติย (ภาษาสันสกฤต) หรือ เจติย (ภาษาบาลี) ศัพท์เดิมแปลว่าสิ่งที่ควรเคารพบูชา ไทยเราเอามาใช้หมายถึงสถูป (ตุ สถูป)

ชวาภาคกลาง หมายถึงระยะเวลาที่อาณาจักรทางภาคกลางของเกาะชวามีอำนาจ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ศิลปะในสมัยนี้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียอย่างมาก และมียลลักษณะคล้ายกับศิลปะที่ค้นพบในภาคใต้ของประเทศไทย สร้างขึ้นในพุทธศาสนาเถรวาทนิยมและศาสนาพราหมณ์ ราชวงศ์ไศเลนทร์เป็นราชวงศ์สำคัญ

ชัมภละ เป็นเทวดาแห่งความมั่งคั่งในพุทธศาสนาเถรวาทนิยม คู่กับท้าวกุเวรในศาสนาพราหมณ์

ชาติก ประวัติชาติก่อนๆ ของพระพุทธเจ้าก่อนตรัสรู้ มีทั้งหมด ๕๕๐ พระชาติ แต่

ที่สำคัญที่สุดคือ ๑๐ ขาติหลัง หรือทศชาติ

ซีเลนัส คือเทพเจ้าแห่งน้ำพุและแม่น้ำของชาวกรีก-โรมัน

ดาวดึงส์, สวรรค์ชั้น ได้แก่สวรรค์แห่งเทวดา ๓๓ องค์ ซึ่งมีพระอินทร์เป็นประมุข อยู่เหนือยอดเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของมนุษย์โลก

ตรัสรู้, ปาง เป็นปางของพระพุทธเจ้าก่อนตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ หรือบางครั้ง เรียกว่าปางมารวิชัย พระพุทธองค์ประทับนั่งขัดสมาธิใต้ต้นโพธิ์ พระหัตถ์ขวาค้ำลงบนพระชงฆ์ขวา นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงยังแผ่นดิน พระหัตถ์ซ้ายวางหงายอยู่เหนือพระเพลา ตามพุทธประวัติกล่าวว่าในขณะนั้นพระยามารได้มาจัญพระพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงเรียกแม่พระธรณีขึ้นมาเป็นพยานว่าในชาติก่อนๆ พระองค์ได้ทรงสะสมบ่าเพ็ญบารมีมาเพียงพอที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในชาตินี้ แม่พระธรณีจึงได้บีบมวยผมลง น้ำที่พระองค์ได้ทรงหลังเมื่อทรงบ่าเพ็ญบารมีแต่ละชาติออกมาให้ท่วมพระยามาร และไฟรพลงลาดสนากรไป ความจริงค้ำกล่าวตอนนี้ อาจจะเป็นการเปรียบเทียบเพื่อแสดงว่าพระพุทธองค์กำลังทรงตัดสินใจพระทัยว่าจะเสด็จกลับไปเสวยสุขในทางโลกหรือจะทรงบ่าเพ็ญสมาธิจนตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณก็ได้ เมื่อได้ตกลงพระทัยแน่วแน่แล้วว่าทรงบ่าเพ็ญสมาธิต่อ จึงทรงเคลื่อนพระหัตถ์จากปางสมาธิคือ พระหัตถ์ขวาซ้อนอยู่เหนือพระหัตถ์ซ้าย มาเป็นปางตรัสรู้หรือมารวิชัย คือวางพระหัตถ์ขวาค้ำลงบนพระชงฆ์ขวา เพื่อเป็นสัญญาณว่าจะไม่ทรงลุกขึ้น จะทรงบ่าเพ็ญสมาธิต่อไปจนบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ

ไตรภูมิ ภูมิ (โลก) ทั้งสามของพระพุทธศาสนา คือกามภูมิ โลกที่ยังเกี่ยวข้องอยู่ในกามรูปภูมิ โลกที่หลุดพ้นจากกามแล้วแต่ยังมีรูปอยู่ อรูปภูมิ โลกที่หลุดพ้นจากทั้งกามและรูป สำหรับศิลปะนั้น แสดงให้เห็นได้เฉพาะกามภูมิและรูปภูมิเท่านั้น คือ นรก โลกมนุษย์ และสวรรค์

ถาလာบริวัต, ศิลปะ เป็นแบบของทับหลังขอมรุ่นแรกวางกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ซึ่งค้นพบที่เมืองถาလာบริวัตหรือธาราบริวัตในประเทศลาว ริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งมีกระแสน้ำไหลวนอยู่ข้างหน้า หน้าบันหรือหน้าจั่วที่ใช้ลวดลายเครื่องประดับแบบทับหลังศิลปะถาလာบริวัตของขอม ได้ค้นพบที่วัดทองทั่ว จังหวัดจันทบุรี ภายในประเทศไทยด้วย

เถรวาท, พุทธศาสนาลัทธิ ถือกันว่าเป็นพุทธศาสนาลัทธิดั้งเดิม ซึ่งตรงคำสอนแต่แรกของพระพุทธองค์ ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก แต่ที่เคยใช้ภาษาสันสกฤตก็มีบ้าง เช่น นิกายสรวาสติวาท นับถือพระศรีศากยมุนีเป็นพระพุทธเจ้าแต่เพียงพระองค์เดียว ปัจจุบันนับถือกันอยู่ในประเทศศรีลังกา พม่า ไทย ลาว และกัมพูชา

ธรรมจักร เป็นเครื่องหมายของพุทธศาสนา ของเดิมมาจากลัทธิ หมายถึงว่าพระพุทธองค์ได้ทรงประกาศพุทธศาสนา คือหมุนให้ล้อรถแห่งพระธรรมเคลื่อนที่ไป แต่เดิมมาจากจากวงกลมซึ่งหมายถึงพระอาทิตย์ในศิลปะเปอร์เซียหรืออิหร่าน รูปธรรมจักรบางวงในศิลปะทวารวดีในประเทศไทยจึงยังคงมีเทวรูปพระอาทิตย์ประกอบอยู่ด้วย ถ้ามีวงกลมรอบประกอบก็หมายความว่าปางประทานปฐมเทศนาที่อสิปัตถมฤคทายวัน (สารนาถ) ใกล้เมืองพาราณสีในประเทศอินเดีย

ธรรมศาสตร์, คัมภีร์ เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับกฎหมายการตัดสินคดีในศาสนาพราหมณ์ที่แพร่หลายที่สุดในภาคเอเชียอาคเนย์คือ พระมนูธรรมศาสตร์ ซึ่งอาจเข้ามายังประเทศไทยก่อน แล้วจึงแพร่หลายเข้ามายังประเทศไทย ด้วยเหตุนี้แต่โบราณพระมหากษัตริย์จึงต้องทรงมีพราหมณ์เป็นที่ปรึกษาในการตัดสินอรรถคดี เพราะพราหมณ์เป็นผู้รักษาและรู้คัมภีร์ธรรมศาสตร์

นครวัด, ปราสาท เป็นปราสาทที่ใหญ่และมีชื่อเสียงที่สุดในประเทศกัมพูชา พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๖๕๖-หลัง ๑๖๙๐) ทรงสร้าง เดิมสร้างถวายพระนารายณ์ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย และสันนิษฐานว่าคงจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ฝังพระศพของพระองค์ด้วย ด้วยเหตุนี้จึงหันหน้าไปทางทิศตะวันตก และการชมภาพสลักบนผนังระเบียงชั้นนอกก็ต้องเดินเวียนซ้ายคือเดินเวียนไปโดยรอบโดยยึดปราสาทไว้ทางด้านซ้ายมือ ต่อมาจึงได้มาแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนา ใช้เป็นชื่อของแบบศิลปะขอมในระหว่าง พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๗๐๐ ด้วย

นาค คืองู เป็นสัตว์ของครุฑ ในศิลปะขอมนิยมใช้มาก เพราะถือว่าปฐมกษัตริย์ของขอมเกิดจากนางนาคสมสู่กับชาวอินเดีย ด้วยเหตุนี้พระยานาคผู้เป็นอัยกา (ตา) จึงเป็นผู้ปกป้องรักษาราชอาณาจักรขอมและผู้รักษาศาสนสถานด้วย

นารายณ์, พระ หมายถึง “ผู้เคลื่อนไหวอยู่ในน้ำ” คือบรรทมอยู่เหนือหลังพระยาอนันตนาคราชหรือเศษนาคเมื่อโลกถูกทำลายลง และทรงสร้างโลกขึ้นใหม่ด้วยดอกบัว

ที่ผู้ศอกออกมาจากพระนาภี (สะดือ) ของพระองค์ และมีพระพรหมผู้สร้างโลกประทับอยู่ บนนั้น นามอีกนามหนึ่งของพระองค์ที่แพร่หลายเป็นที่รู้จักกันดีคือพระวิษณุ ในตรีมูรติ (พระผู้เป็นเจ้า ๓ องค์สูงสุด) ในศาสนาพราหมณ์ มีพระพรหมเป็นผู้สร้างอยู่กลาง พระนารายณ์ผู้รักษายู่ด้านขวา และพระอิศวรหรือพระศิวะผู้ทำลายอยู่ด้านซ้าย ในเมื่อโลกยังคงอยู่ พระนารายณ์ก็จะอวดารลงมาปราบยุคเข็ญในโลก ซึ่งเรียกว่าอวดาร ๑๐ ปาง พระนารายณ์ทรงเป็นเทพเจ้าองค์สูงสุดในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพ นิกาย พระองค์ทรงมีผิวคล้ำ มีสี่กร ทรงถือสังข์ จักร คทา และดอกบัว (หมายถึง ธรรม) ตามลำดับ ทรงครุฑเป็นพาหนะ และทรงมีมเหสีนามว่าพระลักษมีหรือพระศรี เทพีแห่งโชคลาภ

นาพาครี ชื่อช้างคงมันที่พระเวททศปถล่อยให้ออกมาทำร้ายพระพุทธรเจ้าในเวลาเสด็จ ออกจากบดินทบาตที่เมืองราชคฤห์ แต่ด้วยพุทธานุภาพก็ทำให้ช้างเชื่องลงได้

บาปน, ปราสาท ชื่อปราสาทขอมที่เมืองพระนคร (Angkor) ในประเทศกัมพูชา ซึ่งพระเจ้าอู่ทัยทิตยวรมันที่ ๒ (พ.ศ. ๑๕๙๓-๑๖๐๙) ทรงสร้าง ใช้เป็นชื่อของ แบบศิลปะขอมตั้งแต่วราว พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐ ด้วย ระยะเวลาครั้งแรกนั้นตรงกับรัช สมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๙๓)

บายน, ปราสาท ชื่อปราสาทขอมกลางเมืองพระนครหลวง (Angkor Thom) ซึ่งพระ เจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-ราว ๑๗๖๐) ทรงสร้าง ใช้เป็นชื่อแบบศิลปะในรัช สมัยของพระองค์ด้วย คือในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ สร้างในพุทธศาสนาเถรวาทนิกาย

เบญจรงค์ เครื่องถ้วยชามที่ไทยสั่งทำจากประเทศจีนในปลายสมัยอยุธยา และต้น สมัยรัตนโกสินทร์ โดยส่งลายไทยออกไปเป็นแบบอย่าง เช่น ลายเทพนม ลายกินนร ลายหน้าเกี้ยวตมิขุ ลายนรสิงห์ ฯลฯ มี ๕ สี สมัยอยุธยาภายในภาชนะมักมีสีเขียว สมัยกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ภายในมักมีสีขาว

ประทานปฐมเทศนา, ปาง เดิมใช้เฉพาะพระพุทธรูปประทับนั่ง แต่ต่อมาที่ใช้สำหรับ พระพุทธรูปยืนด้วย เช่น ที่อานันทเจดีย์ เมืองพุกาม ประเทศพม่า พระหัตถ์ขวาจับ เป็นวงกลมหมายถึงธรรมจักร พระหัตถ์ซ้ายประคองท่าทำกำลังจะหมุน ในประเทศ ไทยไม่นิยมใช้ปางนี้ มักใช้ปางทรงแสดงธรรม หรืออิตถรรกะแทนตามแบบทางภาคใต้ ของประเทศอินเดีย (ดู อิตถรรกะ, ปาง)

ประทานพร, ปาง ใช้ได้สำหรับพระพุทธรูปนั่งและยืน พระกรขวาห้อยลง หันฝ่าพระหัตถ์ออกข้างนอก ถ้าเป็นพระพุทธรูปยืน พระหัตถ์ซ้ายมักยึดชายจีวร สำหรับพระพุทธรูปนั่ง พระหัตถ์ซ้ายมักวางหงายอยู่เหนือพระเพลา หรือยกขึ้นเพื่อยึดชายจีวร

ประทานอภัย, ปาง ใช้ได้สำหรับพระพุทธรูปนั่งและยืน พระกรขวายกขึ้น หันฝ่าพระหัตถ์ออกข้างนอก นิ้วพระหัตถ์ชี้ขึ้นข้างบน ถ้าเป็นพระพุทธรูปยืน พระหัตถ์ซ้ายมักยึดชายจีวร หรือห้อยลงทางคานซ้ายของพระองค์ สำหรับพระพุทธรูปนั่ง พระหัตถ์ซ้ายมักวางหงายอยู่เหนือพระเพลา ในประเทศไทยตั้งแต่สมัยลพบุรีลงมา บางครั้งพระพุทธรูปยืนจะแสดงปางประทานอภัยทั้งสองพระหัตถ์ ในปลายสมัยอยุธยา พระพุทธรูปยืนที่แสดงปางประทานอภัยทั้งสองพระหัตถ์ มักเรียกกันว่าพระพุทธรูปปางห้ามสมุทร ประทานอภัยด้วยพระหัตถ์ขวาเรียกว่าปางห้ามญาติ ประทานอภัยด้วยพระหัตถ์ซ้ายเรียกว่าปางห้ามพระแก่นจันทน์

ปรัชญาปารมิตา, นาง เทพีแห่งความเจตีย์วจลภาในพุทธศาสนาเถรวาทนาง เป็นรูปมนุษย์ของคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺร และบางครั้งก็เรียกกันว่าเป็นมารดาของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย นางปรัชญาปารมิตามีผิวกายสีขาว มีเศียรเดียว ๒ กร กรทั้งสองมักแสดงปางประทานปฐมเทศนา ในขณะเดียวกัน หัตถ์ขวาอาจถือบัวขาวและหัตถ์ซ้ายถือก้านบัวขาว (สีน้ำเงินคืออุบล) มีคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺรวางอยู่เหนือบัวขาวด้วย อย่างไรก็ตามอาจถือหนังสือด้วยหัตถ์ซ้าย และถือบัวขาวด้วยหัตถ์ขวาก็ได้ ถ้านางมี ๔ กร ๒ กรบนจะถือหนังสือและลูกประคำ หรือหัตถ์ซ้ายบนอาจถือก้านบัวขาวซึ่งมีหนังสือวางอยู่ข้างบน หัตถ์ขวาบนแสดงปางประทานอภัย หัตถ์ล่าง ๒ หัตถ์แสดงปางประทานปฐมเทศนา รูปพระธยานิพุทธอภโยภยะ (ปางมารวิชัย) อาจปรากฏอยู่เหนือศิวารมณ์ และมีอุณาโลมอยู่เหนือพระนลาฏด้วย มักถือกันว่านางเป็นศักดิ์ (ชายา) ของพระวัชรธรหรือพระวัชรสัตว์ พระโพธิสัตว์ประจำองค์พระอาทิพุทธเจ้า

ในประเทศกัมพูชา รูปนางปรัชญาปารมิตาเป็นที่นิยมกันมาก แบบหนึ่งนางมีเศียรเดียว ๒ กร หัตถ์ขวาถือคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺร หัตถ์ซ้ายถือดอกบัว อีกแบบหนึ่งอยู่ในลัทธิตันตระ (ซึ่งนิยมใช้เวทมนตร์คาถา) มี ๑๑ เศียร ๒๒ กร มีรูปพระธยานิพุทธอมิตากะ (ปางสมาธิ) อยู่เหนือศิวารมณ์ รูปนางปรัชญาปารมิตามักพบคู่กับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเสมอในประเทศกัมพูชา บางครั้งก็มีพระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลางซึ่งเรียกว่ารัตนตรัยมหายาน บางครั้งนางก็มี ๑-๕ เศียร และ ๔-๑๐ กร ถือดอกบัว หนังสือ คันธนูและศร ลูกประคำ และหัตถ์อื่นอาจแสดงปางต่างๆ กัน

ปราสาท เป็นแบบหนึ่งของสถาปัตยกรรมไทยที่สร้างเลียนแบบปราสาทขอม แต่มีความแตกต่างออกไปคือสูงกว่า ยอดเป็นแบบสูงเรียวยาวที่เรียกกันว่าทรงข้าวโพด และกลีบขนุนปราสาทก็แบนแนบติดกับยอด ไม่มีภาพสลักประกอบ ผิดกับปราสาทขอมที่นิยมสร้างยอดซ้อนกันเป็นชั้นๆ แต่จะชั้นเลียนแบบชั้นล่างและมีขนาดเล็กลง กลีบขนุนปราสาทมีภาพสลักประกอบตั้งแยกบนชั้นเหล่านั้น พร้อมกับมีรูปจำลองปราสาทที่มุม คำว่าปราสาทขอมในที่นี้หมายถึงพุทธสถานหรือเทวาลัยที่สร้างด้วยอิฐหรือหิน ไม่ใช่ที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสร้างด้วยไม้

ปัญญาบารมี, นาง ชื่อภาษาบาลีของนางปรัชญาปารมิตาซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต (ดูปรัชญาปารมิตา, นาง)

ปลลวะ, ราชวงศ์ ราชวงศ์ทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย มีอำนาจตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๕ ราชธานีตั้งอยู่ที่เมืองกาญจิปุรัมทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย เป็นราชวงศ์ที่อุปลัมภ์ศาสนาพราหมณ์ การก่อสร้างที่สำคัญที่สุดตั้งอยู่ที่เมืองมาวลิปุรัมหรือมาถลปุรัม (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒)

ปาฏิหาริย์ ๘ ปาง ได้แก่ ปางประสูติ ปางยมกปาฏิหาริย์ ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ปางปริณิพพาน ปางทรมานช้างนาฬาคีรี ปางประทานปฐมเทศนา ปางรับบาตรจากพระยาคานร และปางมารวิชัย (เรียงตามภาพสลักพระพุทธรูปปางปาฏิหาริย์ ๘ ปาง ตั้งแต่ขวาของภาพไปซ้ายและวนมาตรงกลาง) เริ่มเป็นที่นิยมในปลายศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑) และเป็นที่นิยมกันมากในศิลปะอินเดียสมัยปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗)

पालะ, ราชวงศ์ ราชวงศ์อินเดียที่ครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ แคว้นพิหารและเบงกอลระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ เป็นราชวงศ์ที่อุปลัมภ์พุทธศาสนาเถรวาทิมหายานนิกายตันตระ ซึ่งนิยมใช้เวทมนตร์คาถาอย่างมากมาย ศูนย์กลางอยู่ที่มหาวิद्याลัยนาถินา

ปาเลไลยก์ เป็นชื่อของป่าใกล้กับเมืองโกสัมพิตที่พระพุทธรองค์เสด็จออกไปประทับเมื่อพระสาวกเกิดแตกแยกกัน และมีช้างนำหม้อน้ำมาถวาย ถึงนำรวงผึ้งมาถวาย ต่อมาได้กลายเป็นชื่อช้างและกลายเป็นชื่อปางของพระพุทธรูปปางนี้ด้วย ซึ่งมักทำเป็น

พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท มีรูปข้างประกอบอยู่ข้างหนึ่งและรูปถึงประกอบ
อยู่อีกข้างหนึ่ง

โปลนารูระ ราชธานีของเกาะลังกาดั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ มีพระเจ้าแผ่นดิน
คนที่สำคัญคือพระเจ้าปราวกรมพาทูที่ ๑ มหาราช ครองราชย์อยู่ในต้นพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๘ ทรงฟื้นฟูพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทอย่างกว้างขวางไปทั่วทั้งเกาะลังกาและภาค
เอเชียอาคเนย์ คือที่เรียกว่าพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์

พนัสบดี แปลตามตัวว่าเจ้าป่า ใช้เรียกหน้าสัตว์ที่รองรับพระพุทธรูปที่ประทับยืนหรือ
นั่งในศิลปะทวารวดี ถ้าพระพุทธรูปประทับยืนมีกตกรันและมีพระอินทร์และพระพรหม
อยู่ ๒ ข้างก็อาจหมายถึงปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ถ้าไม่มีกตกรันก็อาจสร้างขึ้นใน
พุทธศาสนาเถรวาทนิกาย และเทวดา ๒ องค์ อาจหมายถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเต
ศวรและพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมณฑลไตรภพ รูปพนัสบดีนั้นบางท่านกล่าวว่าเป็นรูปที่แสดง
ถึงพาหนะของพระผู้เป็นเจ้าของทั้ง ๓ องค์ ในศาสนาพราหมณ์ คือ พระพรหม พระ
นารายณ์ และพระอิศวรผสมกัน เพื่อแสดงว่าพุทธศาสนายิ่งใหญ่กว่าศาสนาพราหมณ์
แต่บางท่านก็กล่าวว่ากลายเป็นมาจากครุฑ พาหนะของพระนารายณ์

พรหม, พระ เป็นพระผู้เป็นเจ้าของผู้สร้างโลกในศาสนาพราหมณ์ และเป็นพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า
องค์แรกในตรีมูรติ (พระผู้เป็นเจ้าของ ๓ องค์ อีก ๒ องค์ คือ พระนารายณ์และพระอิศวร)
พระองค์คงจะกลายเป็นมาจากพระประชาบดี พระผู้สร้างในคัมภีร์พระเวท ตามตำรากล่าว
ว่า พระพรหมทรงมีสีกายเป็นสีแดง มี ๔ พักตร์ ทรงถือศรท้าว หรือช้อน หรือลูกประ
คำ หรือคันศร หรือหม้อน้ำมนต์ และคัมภีร์พระเวท ชาวยุคของพระองค์คือพระสรัสวดี
เทพแห่งความรู้ พระพรหมทรงหงส์เป็นพาหนะ

ในพุทธศาสนาบรรดาพรหมซึ่งมีท่าวมหาพรหมเป็นหัวหน้าอยู่เหนือกามภูมิขึ้นไป
(ดู ไตรภูมิ)

พิธิแรกนา เป็นพระราชพิธีที่ปฏิบัติกันในต้นฤดูฝนเพื่อแสดงถึงการเริ่มลงมือทำนา
พระเจ้าแผ่นดินจะทรงไถนาเองหรือทรงมอบให้ผู้อื่นกระทำแทนพระองค์ มีการเสี่ยงทาย
และหว่านพืชเพื่อเป็นมงคล คงได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอินเดียหรือประเทศจีน

พุทธเจ้า, พระ หมายถึงผู้ตรัสรู้แล้ว ในพุทธศาสนาแบ่งพระพุทธรูปออกเป็นพระ
ปัจเจกพุทธเจ้าผู้ไม่ส่งสอนใคร กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงส่งสอนโปรดเวไนยสัตว์

เช่น พระศรีศากยมุนีในสมัยปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีพระอดีตพุทธเจ้าซึ่งมีจำนวนมากมายตั้งแต่ ๕, ๗ ถึง ๑,๐๐๐ ฯลฯ ซึ่งได้เคยทรงตั้งสอนมาแล้วในอดีต สำหรับพระพุทธรูปผู้ทรงสถิตอยู่ตลอดกาลนั้นเป็นลักษณะของพุทธศาสนาเถรวาท (ดู มหายาน, พุทธศาสนาลัทธิ)

พุทธรูปนาคปรก, พระ ตามพุทธประวัติกล่าวว่าเมื่อพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้แล้วได้ ๓๕ วัน ได้เสด็จไปประทับบำเพ็ญสมาธิอยู่ภายใต้ต้นมุจลินท์ (ต้นจิก) ในขณะนั้นฝนได้ตกลงมา พระยานาคมุจลินท์ ซึ่งอาศัยอยู่ในสระโบกขรณีใกล้ๆ นั้น จึงได้ขึ้นมาชกกายล้อมรอบพระพุทธองค์ให้พระวรกายต้องฝนอยู่เป็นเวลา ๗ วัน อย่างไรก็ตามศิลปะประติมากรรม (iconography) ของพระพุทธรูปนาคปรกนี้ได้เกิดขึ้นในศิลปะอมราวดีทางทิศใต้ของประเทศอินเดีย (ราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๙) อาจเป็นด้วยว่าชนชาติแถบนั้นเคยนับถืองูมาก่อน เมื่อหันมานับถือพุทธศาสนา จึงได้พยายามรวมเอาความเชื่อทั้งสองอย่างมาปนกัน จึงเกิดเป็นพระพุทธรูปนาคปรกขึ้น และนาคหรืองูก็กลายเป็นผู้ปกปักรักษาพระพุทธเจ้าไป เรื่องราวตามพุทธประวัตินั้นคงจะมาแต่งขึ้นในภายหลัง เพื่ออธิบายถึงประติมากรรมของรูปภาพดังกล่าว อย่างไรก็ตามที่กล่าวมาตามคัมภีร์ปจฺจิมสมโพธิของจีนนั้น พระพุทธองค์จะทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณอันสูงสุดก็ต่อเมื่อมีพระยานาคมาปรกแล้ว ด้วยเหตุนี้ในปฏิมากรรมพระพุทธรูปนาคปรกบางรูป พระพุทธองค์จึงทรงแสดงปางมารวิชัยแทนที่จะทรงแสดงปางสมาธิ ภาพนาคปรกนั้นได้เกิดขึ้นก่อนการมีพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์

โพธิสัตว์, พระ ในพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทหรือหินยาน พระโพธิสัตว์คือพระพุทธเจ้าก่อนที่จะตรัสรู้ โดยเฉพาะในชาดกคือชาติปางก่อนๆ ของพระองค์ แต่ในพุทธศาสนาลัทธิมหายาน พระโพธิสัตว์มีอยู่เป็นจำนวนมากมาย ล้วนแต่ทรงฤทธิ์อำนาจ คอยปกปักรักษาคุ้มครองและช่วยเหลือผู้ที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน รวมทั้งนำผู้ที่เคารพนับถือเหล่านั้นไปสู่สวรรค์หรือนิพพานพร้อมกับพระองค์ (ดู มหายาน, พุทธศาสนาลัทธิ)

ฟูนัน, อาณาจักร เป็นอาณาจักรแรกสุดที่รู้จักกันบนภาคพื้นดินเอเชียอาคเนย์ ได้รับความชื่นชมจากอินเดีย และมีปรากฏเรื่องราวอย่างค่อนข้างละเอียดอยู่ในจดหมายเหตุจีนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑ ราชธานีคงตั้งอยู่ทางทิศใต้ของประเทศกัมพูชาแถบลุ่มแม่น้ำโขง แต่บางท่านก็กล่าวว่าจะคงตั้งอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทยมาก่อน

มณฑป อาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหลังคายอดแหลม รูปร่างของหลังคาได้รับอิทธิพลมา

จากทางภาคใต้ของประเทศไทย ศัพท์เดิม “มณฑป” ในประเทศไทยหมายถึงอาคารที่อยู่ติดกับเทวาลัยทางด้านหน้าหรือระเบียง ในประเทศไทยชอบใช้เป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทหรือเป็นที่ไว้พระไตรปิฎก ซึ่งชอบเรียกกันสั้นๆ ว่า หอไตรฯ

มหาซมภู, พระยา ปราภฏเรื่องราวอยู่ในมหาซมภูตีสสูตร ซึ่งคงแต่งขึ้นในเกาะลังกา ว่าครั้งหนึ่งมีพระยามหาซมภูซึ่งมีฤทธิ์อำนาจมาก ไม่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ต้องทรงจำแลงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์พรต พระยามหาซมภูจึงหันมายอมรับนับถือพระพุทธศาสนา คงเป็นการพยายามอธิบายปริมาณวิชาของพระพุทธรูปทรงเครื่องในพุทธศาสนาถึทธิเถรวาทหรือหินยาน หลังจากที่พระพุทธรูปทรงเครื่องได้เกิดขึ้นแล้วในพุทธศาสนาถึทธิมหายาน มหาซมภูตีสสูตรนั้นมาแต่งขึ้นในชั้นหลัง พระพุทธรูปทรงเครื่องแต่ดั้งเดิมอาจเป็นเพราะถือกันว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์หรือพระธรรมราชาก็ได้

มหายาน, พุทธศาสนาถึทธิ พุทธศาสนาถึทธินี้ได้แยกออกมาจากพุทธศาสนาถึทธิเถรวาทตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ คำว่า “มหายาน” แปลว่ายานอันกว้างใหญ่ สามารถขนผู้ที่นั่งถือข้ามห้วงแห่งสังสารวัฏไปได้เป็นจำนวนมากในขณะเดียวกัน ตรงข้ามกับ “หินยาน” คือยานอันคับแคบที่ผู้ที่นั่งถือพุทธศาสนาถึทธิมหายานใช้ติดैनพุทธศาสนาถึทธิเถรวาท เพราะไปได้แต่เฉพาะคนเท่านั้น ในพุทธศาสนาถึทธิมหายานปัจจุบันนับถือพระอาทิพุทธเจ้าว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์สูงสุดผู้สร้างโลก พระองค์ทรงคลบนันดาลให้เกิดมีพระชยานิพุทธเจ้าหรือพระชินะชั้น ๕ พระองค์ประจำอยู่ในสวรรค์ชั้นฟ้า คือพระไวโรจนะแสงดงปางปรทานปฐมเทศนาอยู่ตรงกลางหรือเบื้องบน พระอักษโยภยะปางมารวิชัยประจำทิศตะวันออก พระรัตนสัมภวะปางปรทานพรประจำทิศใต้ พระอมิตาภะปางสมาธิประจำทิศตะวันตก และพระอโมฆสิทธะหรืออโมฆสิทธิปางปรทานอภัยประจำทิศเหนือ พระชยานิพุทธเจ้าแต่ละองค์ยังทรงบันดาลให้มีพระมนุษย์พุทธเจ้าลงมาตรัสรู้ในมนุษย์โลกและมีพระโพธิสัตว์ประจำพระองค์อีก คือพระไวโรจนะ ได้แก่ พระกฤษณะและพระสมันตภัทโพธิสัตว์ พระอักษโยภยะ ได้แก่ พระโกนาคมและพระโพธิสัตว์วัชรปาณี พระรัตนสัมภวะ ได้แก่ พระกัศยปะและพระโพธิสัตว์รัตนปาณี พระอมิตาภะ (ยุคปัจจุบัน) ได้แก่ พระศรีศากยมุนีและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พระอโมฆสิทธิ (อนาคตกาล) ได้แก่ พระศรีอารยเมตไตรยและพระโพธิสัตว์วิคฺวาณี นอกจากนี้ยังมีชยายาของพระโพธิสัตว์อีกเป็นจำนวนมาก คือนางคาราต่าง ๆ อาจแบ่งออกได้เป็นหมู่ตามผิวกายสีต่างๆ ตามพระชยานิพุทธผู้สร้าง คือ นางคาราสีขาว (พระไวโรจนะ) นางคาราสีน้ำเงิน (พระอักษโยภยะ) นางคาราสีเหลือง (พระ

รัตนสัมภวะ) นางคาราสีแดง (พระอมิตาภะ) และนางคาราสีเขียว (พระอมิขลิตฺธิ) พุทธศาสนาลัทธิมหายานใช้ภาษาสันสกฤตเป็นสำคัญ

มหาวงศ์, หนังสือ เป็นหนังสือภาษาบาลีแต่งเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติพุทธศาสนาในเกาะลังกาทั้งแต่แรกจนถึงราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๙ ได้แปลเป็นภาษาไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

มอญ, ชนชาติ เป็นชนชาติผิวเหลือง (Mongoloid) ที่พูดภาษาเดียวกับชนชาติเขมร คือภาษาที่เรียกกันว่าตระกูลมอญ-เขมร อาศัยอยู่ทางภาคใต้ของประเทศพม่าและแต่เดิมคงจะอยู่ทางภาคกลางของประเทศไทยด้วย คือเป็นชนชาติส่วนใหญ่แห่งอาณาจักรทวารวดี

มัลลย์, พระ เป็นพระสาวกในพุทธศาสนาที่ลงไปเทศนาโปรดสัตว์คนรก และขึ้นสวรรค์ไปเทศนาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในเกาะลังกาเพื่อสอนถึงบาปบุญคุณโทษแห่งการกระทำเมื่อยังมีชีวิตอยู่

มุขลิงค์ คือศิวลิงค์ (องค์กำเนิดของเพศชายที่เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระอิศวร) ที่มีพักตร์ของพระอิศวรประกอบ

มูทรา เป็นคำภาษาสันสกฤต หมายถึงปางต่างๆ ของปฏิมากรรมที่แสดงด้วยมือ เช่น ปางประทานอภัย (อภัยมูทรา) ปางประทานพร (วรมูทรา) ฯลฯ

ยมกปาฏิหาริย์ คือปาฏิหาริย์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงหน้าต้นมะม่วงที่เมืองสาวัตถี โดยทรงบันดาลให้มีท่อน้ำและท่อไฟออกมาจากพระกายเป็นคู่ๆ จึงเรียกว่ายมกปาฏิหาริย์ ต่อมาทางด้านประติมานวิทยาช่างได้เปลี่ยนแปลงให้พระพุทธองค์ทรงบันดาลให้มีพระพุทธรูปทรงแสดงอิริยาบถเป็นคู่ๆ เช่น พระนั่งขัดสมาธิ พระนั่งห้อยพระบาท พระนอน พระยืน และพระเดิน

เย ธมฺมา, คาถา คือคาถาแสดงพระอริยสัจ อันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาที่พระอัสสชิ ปิณฺณวัคคีย์องค์หนึ่งแสดงแก่พระสารีบุตรก่อนออกบวช ว่า

เย ธมฺมา เหตุปภวา	เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาท)
เตสญฺจ โย นิโรธो จ	เอวํ วาที่ มหาสมโณ

ซึ่งอาจแปลได้ว่า

ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงดับทุกข์ได้ พระมหากษัตริย์มีวาทะตรัสสอนเช่นนี้เสมอ

ลพบุรี หรือละโว้ เป็นเมืองทางภาคกลางของประเทศไทย มีคนอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคสัมฤทธิ์ สมัยทวารวดี สมัยลพบุรี ตลอดจนมาจนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบัน บางครั้งก็เป็นอาณาจักรอิสระ เคยเป็นราชธานีที่ ๒ ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) และสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑) เนื่องจากพวกฝรั่งตะวันตกกำลังแผ่ขยายอำนาจเข้ามา

วิชราสน์ อาสน์ที่เป็นเพชร หมายถึงอาสน์ที่พระพุทธเจ้าประทับตอนตรัสรู้ใต้ต้นโพธิ์ที่พุทธคยาในประเทศอินเดีย และต่อมาได้ใช้หมายถึงที่นั่งขัตสมาธิเพชรด้วย คือนั่งไขว้พระขงฆ์แลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง

วิตรรกะ, ปาง ได้แก่ปางทรงแสดงธรรม คือพระหัตถ์ขวาจับเป็นวงกลมหมายถึงธรรมจักร พระหัตถ์ซ้ายอาจชี้ชายฉิวหรือวางหงายอยู่นือพระเพลาก็ได้ ใช้ได้ทั้งพระพุทธรูปนั่งและพระพุทธรูปยืน ในศิลปะทวารวดีนิยมทำพระพุทธรูปยืนแสดงปางวิตรรกะทั้งสองพระหัตถ์

วิศกรรม, พระ เทวดาผู้เป็นเจ้าของช่าง นามนี้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเวทในคัมภีร์ฤคเวท

วิษณุ, พระ คุ นารายณ์, พระ

วิหาร ศัพท์เดิมใช้หมายถึงที่อยู่ของสงฆ์ ปัจจุบันใช้หมายถึงอาคารภายในวัดซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปและเป็นสถานที่พุทธศาสนิกชนมาทำบุญ ที่อยู่ของสงฆ์เรียกว่า “กุฏิ”

วีราสน์ ทำนั่งขัตสมาธิราบ คือพระขงฆ์ขวาซ้อนเหนือพระขงฆ์ซ้าย แลเห็นฝ่าพระบาทขวาเพียงข้างเดียว

ศรีวิชัย, อาณาจักร หมายถึงอาณาจักรที่เจริญขึ้นทางภาคใต้ของเอเชียอาคเนย์ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ สมัยหนึ่งได้ครอบครองเกาะสุมาตรา ประเทศมาเลเซีย และภาคใต้ของประเทศไทย ที่ตั้งของราชธานียังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ ส่วนใหญ่เชื่อว่าตั้งอยู่ใกล้กับเมืองปาล์มบังบนเกาะสุมาตรา เพราะได้ค้นพบศิลาจารึกของอาณาจักรศรีวิชัยหลายหลักที่นั่น แต่บางท่านก็เสนอว่าน่าจะเป็นที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในภาคใต้ของประเทศไทย เพราะได้ค้นพบโบราณวัตถุสถานสมัยศรีวิชัยเป็นจำนวนมากที่นั่น แถบเมืองปาล์มบังไม่ได้ค้นพบโบราณสถานมากนัก บางท่านก็กล่าวอาณาจักรศรีวิชัยมีหลายราชธานีด้วยกัน

ศรีอารยเมตไตรย, พระโพธิสัตว์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่จะลงมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต อาจทรงเครื่องเป็นนักบวช (นุ่งผ้าสิ้นผืนเดียวมีเข็มขัดผ้าคาด) หรือเหมือนเทวดา มีสติหรือเจตีย์อยู่เหนือสิราภรณ์

ศิลปะอินเดียสมัยโบราณ ใช้เรียกศิลปะสมัยประวัติศาสตร์ยุคแรกสุดในประเทศอินเดีย ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๖ คือศิลปะในสมัยราชวงศ์เมริยะ (ราชวงศ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช) และราชวงศ์คุงคะ เป็นศิลปะในพุทธศาสนา

ศิวลึงค์ คือองค์กำเนิดของเพศชาย ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระอิศวรหรือพระศิวะหมายถึงการสร้างสรรค์ ความมั่งคั่ง ความเจริญรุ่งเรือง ในขณะที่เดียวกันก็หมายถึงตรีมูรติ (พระผู้เป็นเจ้า ๓ องค์ ในศาสนาพราหมณ์) ด้วย คือส่วนสี่เหลี่ยมเบื้องล่างเรียกว่าพรหมภาค (พระพรหม) ส่วนกลางแปดเหลี่ยมเรียกว่าวิษณุภาค (พระนารายณ์) ส่วนยอดรูปทรงกระบอกเรียกว่ารุทรภาค (พระอิศวร) โดยทั่วไปทั้งสามส่วนมักมีความสูงเท่ากัน มีฐานรองรับซึ่งมีร่องให้น้ำมนต์ไหลเรียกว่า “โยนี”

ศิวะ, พระ พระศิวะหรือพระอิศวรเปลี่ยนแปลงมาจากพระรุทระในสมัยพระเวท พระองค์ทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดองค์ที่ ๓ ในศาสนาพราหมณ์ คือ พระพรหม พระนารายณ์ และพระอิศวร (ได้แก่ ตรีมูรติ) พระอิศวรทรงเป็นผู้ทำลาย แต่การทำลายก็คือการสร้างขึ้นใหม่ (คือการเวียนว่ายตายเกิด) ด้วยเหตุนี้ศิวลึงค์คือองค์กำเนิดของเพศชาย อันหมายถึงการสร้างสรรค์จึงใช้เป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์และได้รับการเคารพนับถือโดยทั่วไป พระองค์ทรงเป็นมหาโยคี ทรงมุนมวณมเป็นขฎก (อย่างน้อยก็ในระยะแรก) ทรงนุ่งหนังเสือและถือตรีศูล ลักษณะของพระอิศวรยังมีอีกคือทรงมีเนตรที่ ๓ ขวางอยู่กลางพระนลาฏ ซึ่งถ้าลืมขึ้นเมื่อใดก็จะเกิดเป็นไฟบัลลังก์บัลเฆมาลาญโลก

ทรงทศจันทร์เสียดเป็นปิ่นและสวมนาคเป็นสังวาล ประติมากรรมที่สำคัญของพระองค์ก็คือพระอิศวรทรงพ้อนรำหรือพระศิวนาฏราช เพราะผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายคือนิกายที่ยกย่องพระองค์เป็นใหญ่จะถือว่าจักรวาลพ้อนรำของพระองค์อาจบันดาลเหตุร้ายให้เกิดแก่โลกได้ พระอิศวรปางโกรธเรียกว่าพระศิวโกรธ คือผู้ทำลายที่น่ากลัว นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเป็นภูตศรคือเจ้าแห่งภูตผีปีศาจด้วย ชายาของพระองค์ คือพระอุมา และพาหนะคือโคหนทิ

สลูป เป็นคำภาษาสันสกฤต และเป็นสิ่งก่อสร้างในพุทธศาสนา คงมาจากเนินดินที่ฝังศพ และต่อมาได้ก่อเป็นฐานล้อมรอบ เนินดินนั้นจึงกลายเป็นส่วนกลางหรือที่เรียกว่าองค์ระฆัง บนเนินดินตั้งแท่นมีฉัตรหรือร่มปักอยู่บนยอดเพื่อแสดงว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่เดิมคงใช้ฝังอัฐิธาตุของผู้ที่ตายไปแล้ว แต่มาในสมัยศิลปะอินเดียโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๓-๖) ใช้อิฐหรือหินก่อ เป็นการก่อสร้างที่ถาวรแทนดินและไม้ ใช้สำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า อัฐิธาตุของพระสงฆ์สาวกหรือใช้สำหรับเป็นเครื่องหมายแห่งสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา เช่น ที่ประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน สลูปนี้ต่อมาได้วิวัฒนาการไปคือฐานสูงขึ้นไปคือระฆังสอบเขี้ยวและเสีกลง ยอดสูงขึ้นไป และบางครั้งก็มีพระพุทธรูปและภาพพุทธประวัติเข้ามาประกอบ จนกระทั่งกลายเป็นรูปแบบพระเจดีย์ในปัจจุบัน

สบง ผ้าถุงของพระสงฆ์ มาจากไตรจีวร (ผ้า ๓ ผืน) คือ สบง (ผ้าถุง) จีวร (ผ้าครองข้างบน) และสังฆาฏิ (ผ้าห่มเวลาอากาศหนาว ถ้าไม่หนาวก็พับซ้อนไว้บนบ่าซ้าย)

สมโบร์ไพรกุก, ศิลปะ แบบของศิลปะขอมตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๑๕๐-๑๒๐๐ ตั้งชื่อตามชื่อสถานที่ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งของเมืองอู่สานปุระ ราชธานีของพระเจ้าอู่สานวรมันที่ ๑ ของขอม (พ.ศ. ๑๑๕๙-ราว พ.ศ. ๑๑๙๐) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชา

สังคโลก เครื่องถ้วยชามที่ประดิษฐ์ขึ้นในสมัยสุโขทัย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย เข้าใจว่าได้แบบอย่างมาจากจีนและขอม โดยเฉพาะเครื่องดินเผาเคลือบที่ผลิตเลียนแบบเครื่องเคลือบสีเขียวไขก่า (celadon) ของจีน และผลิตขึ้นโดยเฉพาะที่เตาเมืองศรีสัชนาลัย (เปลี่ยนชื่อเป็นสวรรคโลกในสมัยอยุธยา) ได้ส่งออกไปเป็นสินค้าขายออกที่สำคัญ แต่เดิมเข้าใจว่ายุติการผลิตในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เนื่องจากการรบบพุงระหว่งอาณาจักรเชียงใหม่และอยุธยา แต่ปัจจุบันมีผู้เสนอ

ว่าอาจเกิดขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่า

สาญจี ตั้งอยู่ทางภาคกลางของประเทศอินเดียเหนือแม่น้ำนรพุทธีไม่มากนัก สำคัญ เพราะเป็นที่ตั้งของสถูปใหญ่ ๓ องค์ในศิลปะอินเดียสมัยโบราณ (พุทธศตวรรษที่ ๓-๖) สถูปหมายเลข ๑ คงสร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งพระเจ้าอโศก ราชวงศ์คุงคะและราชวงศ์ สาควาหณะ (จากภาคใต้ของประเทศอินเดีย) มาบูรณะเพิ่มเติมในภายหลัง นอกจากนี้ ยังมีอาคารในศิลปะอินเดียในสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑) และหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓) ปรากฏอยู่ด้วยจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗

สุริยะ, พระ คือพระอาทิตย์ แต่เดิมเป็นเทวดาที่สำคัญที่สุดองค์หนึ่งใน ๓ องค์ ใน คัมภีร์พระเวท คือ พระอัคนี (ไฟ) พระอินทร์หรือพระพาย (ลม) และพระสุริยะ เพราะ เหตุว่าทรงเป็นต้นกำเนิดแห่งแสงสว่างและความอบอุ่น นิตดาของพระองค์คือท้าว อิกษวาถูกเป็นผู้ให้กำเนิดแก่บรรดาษัตริย์ในสุริยวงศ์ พระอาทิตย์ทรงรถเทียมด้วยม้า ๗ ตัว หรือม้า ๗ ศีรษะ มีประภามณฑลล้อมรอบพระองค์ สารถีของพระองค์คือ พระอรุณ พระอาทิตย์มักทรงถือดอกบัว ๒ ดอก และแต่งองค์ผิดจากเทวดาอินเดีย อื่นๆ โดยทั่วไป ทั้งนี้คงเป็นเพราะได้รับอิทธิพลมาจากประเทศเปอร์เซียหรืออิหร่านด้วย

เสนะ, ราชวงศ์ เป็นราชวงศ์ที่ครองประเทศอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ แคว้นพิหาร และเบงกอลในพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ต่อจากราชวงศ์ปาละ ทรง อุปถัมภ์ศาสนาพราหมณ์

หงส์ ศัพท์เดิมใช้เรียกห่านป่า เป็นพาหนะของพระพรหม ในวรรณคดีไทยถือว่าเป็น นกใหญ่ตระกูลสูง มีเสียงไพเราะ และอ้างการเดินทางตามอ่อนช้อยเทียบด้วยหงส์

หริหระ, พระ เป็นรูปที่รวมพระอิศวร (พระหระ) กับพระนารายณ์ (พระหริ) เข้าด้วยกัน คือ พระอิศวรอยู่ซีกขวา พระนารายณ์อยู่ซีกซ้าย ในประติมากรรมไทยเช่นสมัย สุโขทัยชอบทำรวมกัน คือเป็นเทวดาองค์เดียว มีเนตรที่ ๓ ขวางอยู่กลางพระนลาฏ และทรงนาคเป็นสังวาลอันเป็นลักษณะของพระอิศวร แต่มี ๔ กร ๒ กรบนถือจักร และสังข์ อันเป็นลักษณะของพระนารายณ์

หลังคุปตะ, สมัย ได้แก่สมัยหรือศิลปะอินเดียที่เกิดขึ้นหลังราชวงศ์คุปตะ โดยทั่วไป กำหนดอายุไว้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๓ ราชวงศ์ที่สำคัญคือราชวงศ์ปัลลวะ

ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ราชวงศ์วรมนะทางภาคเหนือ ราชวงศ์จาลุกยะและราชวงศ์ราชฆระกูฏะทางภาคใต้

เหวัชระ เป็นเทวดาที่คอยคุ้มครองรักษาผู้ที่นับถือพุทธศาสนา ลัทธิมหายานนิกายตันตระ (ซึ่งนิยมใช้เวทมนตร์คาถาอย่างมากมาย) เหวัชระมี ๘ ศีรษะ ๑๖ แขน และ ๔ ขา มีตาที่ ๓ อยู่กลางหน้าผาก มีผิวกายเป็นสีน้ำเงิน ขา ๒ ข้างกำลังเหยียบมนุษย์อยู่ แต่อีก ๒ ข้างด้านหลังอยู่ในท่าพ้อนรำ บางครั้งรูปเหวัชระก็แสดงท่ากำลังสมสู่กับศักดิ์ (ชายา)

อย่างไรก็ดีรูปเหวัชระที่ค้นพบในประเทศไทยมักมีขาแต่เพียง ๒ ขา กำลังทำท่าพ้อนรำเหยียบบุคคลอยู่ใต้เท้าซ้าย ขาขวางอและขาซ้ายอยู่เหนือหัวเข่า มีศีรษะ ๘ ศีรษะ ชั้นล่าง ๓ ชั้นกลาง ๔ และชั้นบน ๑ มีแขน ๑๖ แขน มือแสดงปางประทานพรหรือถือธำมรงค์อยู่ทางด้านขวาและมนุษย์อยู่ทางด้านซ้าย ถือกันว่าเป็นลักษณะโหดร้ายของพระขยานิพุทธอภิชยะด้วย

อนูราธปุระ, เมือง ราชธานีแห่งแรกของเกาะลังกาดังแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๓ ถึง พ.ศ. ๑๕๓๖ มีพระเจ้าแผ่นดินที่สำคัญ ๒ พระองค์ คือ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ (พ.ศ. ๒๕๓๓-๓๓๓) ผู้ทรงรับรองพระมหินทีโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชที่เสด็จมาเผยแผ่พุทธศาสนา ลัทธิเถรวาทในเกาะลังกา ตั้งลำนกมหาวิหารขึ้น กับพระเจ้าทูลุฐคามณี (พ.ศ. ๓๘๒-๔๐๖) ผู้ทรงขนช้างชนะพระยาเอฬารทมิฬ และทรงเผยแผ่พุทธศาสนาไปทั่วทั้งเกาะลังกา

อมราวตี, เมือง เป็นชื่อเมืองอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดียในลุ่มแม่น้ำกฤษณา เป็นราชธานีทางทิศตะวันออกของราชวงศ์สาตวาหะหรือราชวงศ์อานธระ (ตั้งแต่ราว พ.ศ. ๔๐๐-๗๕๐) และราชวงศ์อักษวาฑุ ศิลปะอมราวตีเป็นศิลปะในพุทธศาสนาและมีความเจริญรุ่งเรืองตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๗-๘ ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบอมราวตีในบริเวณหลายแห่งในเอเชียอาคเนย์

อยุธยา, เมือง เป็นราชธานีของประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๘๓ จนถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ ศิลปะแบบอยุธยาได้แพร่ไปทั่วทั้งประเทศไทย คาดว่าชื่อ “อยุธยา” นั้นได้มาจากชื่อเมือง “อโยธยา” คือเมืองของพระรามในประเทศอินเดีย และในประเทศไทยแต่เดิมอาจชื่อ “อโยธยา” มาเปลี่ยนเป็น “อยุธยา” หลังเสียกรุงครั้งที่ ๑ แล้ว

อรรณารีศวร รูปพระอิศวรและพระอุมาคือศักดิ์ (กำลังแรง) หรือชายาของพระองค์
รวมกันเป็นรูปเดียว ชิกขวาเป็นผู้ชาย (พระอิศวร) ชิกข้ายเป็นผู้หญิง (พระอุมา)

อวโลกิเตศวร, พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาทที่มาจาก
พระศยามิพุทธเจ้าอมิตาภะ ด้วยเหตุนี้จึงมีพระอมิตาภะปางสมาธิอยู่เหนือสิริภรณ์
พระองค์ทรงได้รับการเคารพนับถืออย่างมากในพุทธศาสนาเถรวาท เพราะ
เหตุว่าทรงเป็นผู้คุ้มครองผู้ที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทนั้นในยุคปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้จึง
ทรงมีหลายรูปแบบซึ่งกล่าวกันว่ามามีถึง ๑๐๘ และหลายพระนาม เช่น อวโลกิเตศวร ปัทม
ปาณี โลเกศวร โลกนาถ มหากรุณา ฯลฯ พระนาม “อวโลกิเตศวร” นั้นอาจแปลได้ว่า
“พระผู้มองลงต่ำ” หรือ “พระผู้มีแสงสว่าง” ในประเทศอินเดียในชั้นต้นพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวรทรงทรงได้รับอิทธิพลมาจากประเทศอิหร่าน และต่อมาได้รับอิทธิพล
จากศาสนาพราหมณ์และลัทธิไสวณิกาย ตามลำดับ การนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิ
เตศวรได้แพร่ไปในสถานที่ทุกแห่งซึ่งพุทธศาสนาเถรวาทได้แพร่ไปถึง ในประเทศ
จีนพระองค์ทรงกลายเป็นเพศหญิงคือเจ้าแม่กวนอิม แต่ในประเทศญี่ปุ่นพระองค์ทรง
กลายเป็นเพศชายอีกคือกวันนอน เมื่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมี ๒ กร พระหัตถ์
ขวามือแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือบัวชมพู (ปัทมะ) ถ้ามี ๔ กร มัก
ทรงถือลูกประคำ หนึ่งสี่ ดอกบัว และหม้อน้ำมนต์ ตามลำดับ ชายาของพระองค์
คือนางตารา บางครั้งพระองค์ก็มีหลายเศียร เช่น ๑๑ เศียร (เขกาทมุข)

อโศก, พระเจ้า คือมหาราชแห่งประเทศอินเดียในราชวงศ์โมริยะ ครองราชย์ตั้งแต่
ราว พ.ศ. ๒๗๕ หรือ ๒๘๖ ถึง พ.ศ. ๓๐๖ หรือ ๓๑๑ ทรงเป็นเอกอัครศาสนูป
ถัมภกทางพุทธศาสนาได้ทรงเผยแผ่พุทธศาสนาเถรวาทออกไปอย่างกว้างขวาง
ทั้งในและนอกประเทศอินเดีย ด้วยเหตุที่ว่าในขณะนั้นข้างอินเดียได้หันไปใช้วัตถุที่ถาวร
คืออิฐหรือหินแทนการใช้ไม้ที่เคยใช้มาแต่ก่อน ดังนั้นจึงยังคงเหลือซากวัตถุสถานใน
สมัยของพระองค์มาให้เราได้ศึกษากันจนทุกวันนี้

อัญญาต, พระ คือ พระพุทธรูปยืนสูง ๑๘ ศอก ไทยเราได้รับคติมาจากลังกาและ
เป็นที่นิยมกันมากในสมัยสุโขทัย

อินทร์, พระ ในคัมภีร์พระเวทพระองค์ทรงเป็นเทพที่สำคัญที่สุด ทรงมีผิวกายเป็น
สีทอง ถือวัชระในพระหัตถ์ขวา โปรตคีมน้ำโสม (น้ำเมา) นอกจากนี้ยังเป็นเจ้าแห่ง
ฝนด้วย ทรงบันดาลให้มีฟ้าร้องและฟ้าผ่า เป็นเจ้าแห่งการสงคราม ในสมัยต่อมา

พระอินทร์ได้ทรงตกลงมาในอันดับเทพชั้น ๒ แต่ก็ยังคงเป็นหัวหน้าของเทวดาอยู่ ทรงเป็นผู้รักษาทิศตะวันออก และบางครั้งก็ทรงรบแพ้ธูรูและประพตติชิวทางด้านการ เป็นผู้กบฏรยาผู้อื่น ราชธานีของพระองค์ชื่ออมราวดี ทรงช้างชื่อเอราวัณเป็นพาหนะ

ในพระพุทธศาสนา พระอินทร์ทรงมีผิวกายสีเขียว ประทับอยู่บนสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุกลางมนุษย์โลก ทรงเป็นประมุขแห่งเทพอีก ๓๒ องค์ ทรงนับถือพุทธศาสนาและคอยช่วยเหลือพระพุทธเจ้า ราชธานีของพระองค์ชื่อสุทัสน์

อิศวร, พระ ๓ ศิวะ, พระ

อุโบสถ อาคารในวัดในพระพุทธศาสนาสำหรับพระสงฆ์ทำพิธีสังฆกรรม เช่น พิธี อุปสมบท ฯลฯ มีพระพุทธรูปเป็นพระประธาน และล้อมรอบด้วยใบเสมา ๘ ทิศ

อูมา, พระ แปลตามตัวว่า แสงสว่าง นางเป็นชายาของพระอิศวรหรือพระศิวะ และมีหลายนาม เช่น เทวี (เทพธิดา) ปารพตี (ชาวเขา เพราะเป็นธิดาแห่งท้าวหิมวัต คือภูเขาคิมาลัย) ฯลฯ เนื่องจากนางเป็นศักติ (กำลังแรง) ของพระอิศวร นางจึงมี ลักษณะ ๒ ประการ คือเรียบร้อย และรุนแรงโหดร้าย สำหรับลักษณะหลังทำให้มีผู้ เคารพนับถือนางมาก และทำให้นางมีหลายนาม เช่น ทูรคา (ผู้เข้าถึงได้โดยยาก) กาลี (ผู้มีผิวดำ) ไกรวี (ผู้รุนแรง) ฯลฯ ลักษณะเช่นนี้ทำให้มีผู้บูชานางด้วยโหด ในลักษณะ โหดร้าย นางมี ๑๐ กร และถืออาวุธต่างๆ กัน นางมีนามว่ามหิมรรตินี เมื่อฆ่า มหิษคือธูรูในรูปควาย

ฮินดู, ศาสนา เป็นศาสนาในประเทศอินเดียซึ่งเกิดจากการที่ศาสนาพระเวท คือการ เชื่อถือในเทพที่เกี่ยวกับลมฟ้าอากาศของพวกอารยัน เข้าผสมกับความเชื่อถือดั้งเดิม ของชาวพื้นเมืองในประเทศอินเดียเกี่ยวกับสังสารวัฏ (การเวียนว่ายตายเกิด) ตั้งแต่ ราว ๑,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาล เกิดเป็นศาสนาพราหมณ์ (Brahmanism) ขึ้น มี คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์อาร์ณยกะ และอุปนิษัตเป็นหลัก ครั้นต่อมามีการเปลี่ยนแปลง ในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ เกิดมีตรีมูรติคือพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ขึ้น ๓ องค์ ได้แก่ พระพรหม พระนารายณ์ พระอิศวร จึงเรียกว่าศาสนาฮินดู (Hinduism) มีคัมภีร์ ปุราณะต่าง ๆ รวมทั้งมหากาพย์ เช่น มหากาถะ และรามายณะเป็นหลัก

อย่างไรก็ดีในภาษาไทยมักเรียกรวมกันทั้งหมดว่าศาสนาพราหมณ์ ไม่แบ่งเป็น ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาฮินดู

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล

(๒๔๖๖-๒๕๕๖)

โอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
บิดาแห่งประวัติศาสตร์

การศึกษา

มัธยมศึกษาจากวชิราวุธวิทยาลัย
ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
และเดินทางไปศึกษาต่อยังประเทศฝรั่งเศส ที่ École du Louvre (Paris)
สาขาวิชา Far-Eastern Art and Archaeology
และที่ Institute of Archaeology, University of London
อักษรศาสตรุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ประวัติศาสตร์ศิลปะุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) มหาวิทยาลัยศิลปากร
ประวัติศาสตร์ุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พระนิพนธ์ที่สำคัญ

เทวรูปสัมฤทธิ์สมัยสุโขทัย • ศิลปะอินเดียน
ศิลปะลังกา ขวา ขอม • เที้ยวเมืองลังกา • ประติมากรรมขอม
ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม • Art in Thailand :
A Brief History; Thailand ในชุด Archaeology Mundi
พิมพ์ในสวิตเซอร์แลนด์

ศิลปะในประเทศไทย
ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล

ISBN 978-974-641-194-3

ราคา ๓๕๐ บาท